

μικροφιλολογικά

περιοδική έκδοση * τεύχος 11 * άνοιξη 2002

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σοφία Ντενίση, Γεώργιος Σ. Ασπρίδης: ένας άγνωστος, πρώιμος κύπριος πεζογράφος [3] ~ Λευτέρης Παπαλεοντίου, Νεότερα στοιχεία και ζητούμενα για το συγγραφικό έργο του Επαμεινώνδα Ι. Φραγκούδη [8] ~ Αλέξης Πολίτης, Συμπληρωματικά στοιχεία στη βιογραφία του Πάνου Δ. Ηλιόπουλου [10] ~ Λάμπρος Βαρελάς, Νέα στοιχεία για τον Π. Δ. Ηλιόπουλο [14] ~ Γιάννης Δάλλας, Βραχύ συμπλήρωμα στή Βιβλιογραφία Κάλθου [18]. 'Η εισαγωγή του αυτοκινήτου στή λογοτεχνία μας [32]. «Μουτζουρώνουν άθωα χαρτιά...» [37]. «'Ο πόνος φέρνει τόν ήχο...» [40] ~ Μαρία Τόμπρου, Η ελληνική μπαλάντα πριν από τον Βιζυηνό [20] ~ Θεοδόσης Πυλαρινός, Δυο ανέκδοτα ποιήματα του Γεωργίου Μαρτινέλλη [22]. Ένα επιστολικό δελτάριο από τα παιδικά χρόνια της Διαλεχτής Ζευγώλη-Γλέζου στη Νάξο [38] ~ Αλεξάνδρα Σαμουήλ, Δυο ακόμη μεταφράσεις του Ντάντε [24] ~ Γιώργος Κεχαγιόγλου, Παλαμάς και εβραϊσμός: οι αδιερεύνητες εξαρτήσεις και εκβολές ενός θεωρητικού μετασχηματισμού [26]. «Ανοίγοντας πανιά για την Κωνσταντινούπολη, «Κωνσταντινούπολη»: Μια αδιερεύνητη πηγή του W. B. Yeats [33] ~ Λαόνικος Διονυσίου, Άπώτερη πηγή καθαφικού στίχου [31] ~ Αλέξης Ζήρας, Βιβλιογραφικά συμπληρώματα [39] ~ Δημήτρης Κόκορης, Ο «Μήτσος» του Μάριου Χάκκα: Ποιητική εκδοχή και πεζογραφική αποκρυστάλλωση [41] ~ Γιώργος Μύαρης, Στον ομιχλώδη ψηφιακό «τόπο» της νέας ελληνικής λογοτεχνίας και βιβλιογραφίας [44] ~ Σάββας Παύλου, Λογοτεχνία, Μαγεία και Επιστημονική Φαντασία [48]

μικροφιλολογικά

περιοδική έκδοση * τεύχος 11 * άνοιξη 2002

Υπεύθυνοι έκδοσης:

Φοίβος Σταυρίδης, Τ. Θ. 40447, 6304 Λάρνακα (τηλ. 24652974,
e-mail: stavride@zenon.logos.cy.net)

Σάββας Παύλου, Χρυσάνθου Μυλωνά 5, Άγιοι Ομολογητές, 1085 Λευκωσία
(τηλ. 22316667)

Λευτέρης Παπαλεοντίου, Πανεπιστήμιο Κύπρου, Φιλοσοφική Σχολή, Τ.Θ. 20537,
1678 Λευκωσία (τηλ. 22892373, 22338827, e-mail: gpel@zeus.cc.ucy.ac.cy,
τηλεομοίτυπο 22751383)

⊗

Εκτύπωση:

Τυπογραφεία Στέλιου Λειβαδιώτη Λτδ., Τ.Θ. 29128, 1621 Λευκωσία
(τηλ. 22347359, 22438968, τηλεομοίτυπο 22435698)

⊗

Κυκλοφορεί δυο φορές τον χρόνο (άνοιξη-φθινόπωρο)

Συνεργασίες, αλληλογραφία αποστέλλονται στους υπευθύνους της έκδοσης.

Προτεραιότητα δίνεται σε κείμενα περιορισμένης έκτασης. Επιλέγονται αυστηρώς «μικροφιλολογικά» κείμενα (με ελάχιστες υποσημειώσεις) και αποκλείονται δοκίμια ή ανακοινώσεις ευρύτερου φιλολογικού ενδιαφέροντος. Μικροφιλολογικές συνεργασίες που αναφέρονται σε επιστολικό υλικό δημοσιεύονται μόνον αν συνεισφέρουν στη φιλολογική έρευνα.

Τα δημοσιευόμενα κείμενα δεν εκφράζουν κατ' ανάγκην τις απόψεις των υπευθύνων έκδοσης. Ακολουθούνται το τονικό σύστημα και οι ορθογραφικές ιδιομορφίες του συγγραφέα. Δεχόμαστε δισκέτες κατά προτίμηση σε πρόγραμμα Word για Macintosh.

Διεθνής Βιβλιογραφικός Αριθμός Σειράς: ISSN 1450-0132

Η έκδοση επιχορηγείται από τις
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Γεώργιος Σ. Ασπρίδης:
ένας άγνωστος, πρώιμος Κύπριος πεζογράφος

στους μεταπτυχιακούς μου φοιτητές
του Πανεπιστημίου Κύπρου

Ένα βασικό εμπόδιο που έχει να αντιμετωπίσει ο ερευνητής της προ του 1880 νεοελληνικής πεζογραφίας είναι η δυσκολία ανίχνευσης στοιχείων που αφορούν τους δημιουργούς. Τα ονόματα των περισσοτέρων τους μας έγιναν γνωστά μόλις τη δεκαετία του 1990 μέσα από τα μυθιστορήματά τους, όμως είναι σχεδόν βέβαιο πως η περαιτέρω ενασχόληση με το άτομο του καθενός ξεχωριστά θα έφερνε στο φως ένα ευρύτερο πνευματικό έργο και, όταν είμαστε τυχεροί, αρκετά ενδιαφέροντα βιογραφικά στοιχεία. Σχεδόν πάντοτε για την περίοδο αυτή κανείς πρέπει να ξεχάσει τις ορθόδοξες πηγές πληροφοριών (ιστορίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας, εγκυκλοπαίδειες, βιογραφικά λεξικά) και να καταφύγει σε αρχεία, ληξιαρχεία, υποθηκοφυλακεία, απομνημονεύματα, ημερολόγια, σημειωματάρια, εφημερίδες και άλλου είδους δευτερεύουσες πηγές.

Για την περίπτωση του Γεωργίου Ασπρίδη, συγγραφέα ενός πρώιμου κοινωνικού μυθιστορήματος με τίτλο *Αθηνών Απόκρυφα*, του οποίου φαίνεται πως εκδόθηκε μόνο ένα πρώτο δεκαεξασέλιδο φυλλάδιο,¹ πρέπει να παραδεχτώ ότι δεν ανέτρεξα κάπου αναζητώντας πληροφορίες, αλλά ότι οι πληροφορίες έφτασαν σ' εμένα τυχαία όταν πρωτοδιάβασα το ημερολόγιο της Χριστιάνας Λυτ το 1991.² Ο πρόσφατος τότε κατάλογός μου των μυθιστορημάτων με έκανε να σημειώσω τις αναφορές στο όνομα του Ασπρίδη με την προοπτική να τις χρησιμοποιήσω αν και εφόσον χρειαστεί. Το πρώτο δελτίο μου εκείνης της εποχής αναφέρει: «Γεώργιος Ασπρίδης από την Κύπρο –οικογένεια εγκατεστημένη στη Σύρο– ο ίδιος φοιτητής το 1845 στην Αθήνα». Η πρόσφατη κυπριακή μου εμπειρία πυροδότησε την επιθυμία για τη συγγραφή της σύντομης αυτής παρουσίασης του πορτρέτου ενός πολύ πρώιμου κύπριου συγγραφέα.³

Η Χριστιάνα Λυτ, η Δανέζα σύζυγος του Γερμανού ιερέα της βασίλισσας Αμαλίας, έχει γίνει γνωστή στο ελληνικό κοινό αφενός από τη μετάφραση του έργου της το 1981 *Μια Δανέζα στην Αυλή του Όθωνα* (σημειωματάρια 1841-1843, ημερολόγια 1843-1845 και γράμματα του 1846), αφετέρου από τα ημερολόγια της περιόδου 1847-48, που εκδόθηκαν δέκα χρόνια αργότερα με τίτλο *Στην Αθήνα του 1847-1848*.⁴ Η Λυτ, που έζησε στην Ελλάδα δεκατρία συνεχή χρόνια από το 1839 έως το 1852, κρατούσε τα ημερολόγια για προσωπική της χρήση χωρίς πρόθεση δημοσίευσης. Έτσι συνήθως αναφέρεται σε πρόσωπα που παρουσιάζει εντελώς ξαφνικά χωρίς διευκρινιστικές πληροφορίες, αφού η ίδια τα γνωρίζει καλά: συχνά δεν ολοκληρώνει τη διήγησή της και άλλοτε σχολιάζει γεγονότα πολύ μικρής σημασίας για έναν τρίτο, σημαντικά όμως για την καθημερινή ρουτίνα του σπιτιού. Από την άλλη, λόγω του προσωπικού χαρακτήρα των καταγραφών, τολμά να διατυπώσει τις μύχιες σκέψεις της για πρόσωπα και καταστάσεις που ενδεχομένως θα παραλείπο-

νταν, αν τα ημερολόγια προορίζονταν για δημοσίευση. Ως ημερολογιογράφο τη διακρίνει η παρατηρητικότητα, η ευφυΐα, η ζωντάνια στις περιγραφές της καθώς και τα διεισδυτικά σχόλια στην σκιαγράφηση των χαρακτήρων των προσώπων που τους περιβάλλουν. Ο κύκλος που κινείται είναι, λόγω θέσης, ο κύκλος των Βαυαρών που ζούσαν τότε στην Ελλάδα και κατείχαν ως επί το πλείστον υψηλές θέσεις στο παλάτι. Έρχεται όμως σ' επαφή και με έναν αρκετά ευρύ κύκλο Ελλήνων, όχι τόσο σε προσωπικό επίπεδο (οι Έλληνες φίλοι του ζεύγους είναι λίγοι), όσο με αυτούς που προσπαθούν μέσω του ιερέα άντρα της να ζητήσουν με υπομνήματα οικονομική ή άλλου είδους βοήθεια από το παλάτι. Ο νεαρός τότε Ασπρίδης, ευνοούμενος του Λυτ, είναι ένας από τους λίγους Έλληνες που συναναστρέφεται η οικογένεια σχεδόν καθημερινά, τουλάχιστον για το διάστημα 1847-1848 για το οποίο σώζονται τα ημερολόγια της Χριστιάνας. Αλλά ας περάσουμε στον Ασπρίδη.

Πρώτη αναφορά στο όνομά του γίνεται στην καταγραφή της Κυριακής 7^{ης} /19^{ης} Σεπτεμβρίου του 1847, όταν η οικογένεια Λυτ τον συναντά στην εκκλησία. Ο Ασπρίδης τούς εκμυστηρεύεται την πίεση που του ασκεί ο πατέρας του να εγκαταλείψει τις σπουδές στην Αθήνα και να επιστρέψει σπίτι τους, προοπτική που του προκαλεί αποτροπιασμό, αφού θα πρέπει ν' αφήσει τα βιβλία για να πουλάει κρασί. Η πρώτη αυτή μνεία του ονόματός του γίνεται χωρίς καμιά περαιτέρω διευκρίνιση για το άτομό του, σύμφωνα με την γνωστή πρακτική της Λυτ. Την έλλειψη διευκρινιστικών πληροφοριών συμπληρώνει η επιμελήτρια της έκδοσης με στοιχεία αντλημένα από το ανέκδοτο ημερολόγιο της αδελφής τής Χριστιάνας, Χάννε. Από εκεί πληροφορούμαστε ότι ο Ασπρίδης έχει καταγωγή από την Κύπρο και ότι στους Λυτ τον σύστησε κάποιος Sandensky που κατοικούσε στη Σύρο, τόπο διαμονής της οικογένειάς του, όταν ήρθε να σπουδάσει στην Αθήνα το 1845 (σ. 238, σημ. 149). Οι αναφορές στον Ασπρίδη στο ημερολόγιο της Λυτ από τις 7/19 Σεπτεμβρίου του 1847 που έχουμε την πρώτη καταγραφή ως τις 5/17 Απριλίου του 1848 που συναντάμε την τελευταία —το ημερολόγιο σταματά στις 8/20 Απριλίου του 48— είναι πενήντα τρεις. Πρόκειται για πολύ μεγάλο αριθμό, αν τον συγκρίνει κανείς με τις αναφορές στα άλλα πρόσωπα του περίγυρού της, όπως αυτές προκύπτουν από το ευρετήριο. Ο λόγος είναι εμφανής. Ο Ασπρίδης για το διάστημα αυτό είναι ο δάσκαλος των ελληνικών των δυο παιδιών της οικογένειας, οπότε η παρουσία του στο σπίτι των Λυτ είναι, όπως φαίνεται, σχεδόν καθημερινή. Έτσι στις πενήντα τρεις αυτές καταγραφές υπάρχει ένας πλούτος πληροφοριών διαφορετικής φύσης, που κάνει το πορτρέτο του ακόμη πιο ενδιαφέρον. Θα μπορούσαμε να χωρίσουμε τις πληροφορίες αυτές σε τρεις κατηγορίες: Σε αυτήν που μας δίνει υλικό σχετικό με την εξωτερική εμφάνιση, τον χαρακτήρα και τη συμπεριφορά του· σε αυτήν που μας δίνει πληροφορίες για την οικογενειακή και οικονομική του κατάσταση και, τέλος, στην πιο σημαντική, αυτήν που μας δίνει στοιχεία που αφορούν τα πολιτικά του πιστεύω και την κοινωνική του θέση. Ας συνθέσουμε από αυτές το πορτρέτο του.

Ο Ασπρίδης είναι γεννημένος στις 18/30 Νοεμβρίου μιας χρονιάς που δυστυχώς δεν αναφέρεται, πιθανότατα στα τέλη της δεκαετίας του 1820, γύρω στο 1828, αφού το 1845 τον συναντούμε φοιτητή στην Αθήνα. Ως δάσκαλός του αναφέρεται

ο Γεώργιος Γεννάδιος, οπότε πιθανότατα να φοιτούσε στη Ριζάρειο Σχολή.⁵ Η οικογένεια Ασπρίδη φαίνεται πως δεν βρισκόταν σε ανθηρή οικονομική κατάσταση, γι' αυτό και ο πατέρας πίεζε τον φοιτητή γιο του να επιστρέψει στη Σύρο και να εργαστεί (σ. 71). Ο Λυτ πρέπει να είχε αναλάβει τον Ασπρίδη υπό την προστασία του όταν πρωτοήρθε στην Αθήνα: έτσι, ο πατέρας του αλληλογραφούσε μαζί του, εκθέτοντάς του την δύσκολη οικονομική τους κατάσταση και την ανάγκη να σταματήσει ο γιος του τις σπουδές (σ. 87). Φαίνεται πως μέσα στην προσπάθεια να εξασφαλίσει κάποια έσοδα στον πραγματικά άπορο προστατευόμενο του —χαρακτηριστικά είναι τα σχόλια της Χριστιάνας ότι ο νεαρός φοιτητής πρέπει να πήγαινε στο μάθημα νηστικός και περίμενε ανυπόμονα τον καφέ και το ψωμί που τον κερνούσαν (σ. 91)— του ανέθεσε τη διδασκαλία του μαθήματος των ελληνικών στα δύο μικρά παιδιά του, τον σύστησε στον κύκλο των Βαυαρών του παλατιού για ιδιαίτερα μαθήματα,⁶ τον βοήθησε να αναλάβει το μάθημα της ελληνικής γλώσσας στο γερμανικό σχολείο, ένα μάθημα που πλήρωνε η ίδια η βασίλισσα (σ. 72),⁷ και ακόμη τον σύστησε στον αμερικανό κληρικό, θεολόγο και εκπαιδευτικό Χιλλ για μια πιθανή συνεργασία στο σχολείο του. Ο Ασπρίδης πρέπει πράγματι να είχε μεγάλη ανάγκη από χρήματα, αφού διαρκώς ζητούσε από τους μαθητές του να του προκαταβάλλουν τον μισθό του, γεγονός που ενόχλησε έντονα τη βαυαρική κοινότητα. Έφτασε μάλιστα στο σημείο να κλαίει στο στίτι των Λυτ, γιατί δεν είχε να επιστρέψει τα χρήματα που είχε δανειστεί.

Μέσω των διασυνδέσεων που απέκτησε λόγω των Λυτ, βλέπουμε ότι ο Ασπρίδης κινείται μεν στον κύκλο των Βαυαρών του παλατιού, χωρίς όμως να γίνεται αποδεκτός ως ισότιμος. Στις καταγραφές υπάρχουν διάσπαρτα σχόλια για την συμπεριφορά του, σχόλια που σίγουρα γίνονταν μέσα σ' αυτόν τον κύκλο. Η Χριστιάνα φαίνεται ότι δεν τον συμπαθεί, αν όχι από την αρχή της γνωριμίας τους, σίγουρα προς το τέλος των σωζόμενων καταγραφών. Υπάρχουν παράπονα για την συμπεριφορά του από τις οικογένειες που διδάσκει, όπως ότι καπνίζει κατά τη διάρκεια των μαθημάτων ή ότι φτύνει στο πάτωμα. Παράπονα για τις διαρκείς εκκλήσεις του για προκαταβολή του μισθού του και σχόλια για τις υψηλές αξιώσεις του. Για παράδειγμα, επιθυμούσε να του παραχωρηθεί ένα «δωματιάκι» να κατοικεί στο παλάτι, και ζητούσε από τον Λυτ να μεσολαβήσει για το αίτημά του. Οι Λυτ σχολιάζουν την απαίτησή του ως εξωφρενική και ασφαλώς δεν την μεταφέρουν. Ακόμη ζητά να τον εξετάζει ο γιατρός των ανακτόρων όταν αρρωσταίνει, κάτι που όμως πραγματοποιείται με την μεσολάβηση και πάλι του προστάτη του Λυτ (σ. 109). Επιπλέον η Χριστιάνα τον χαρακτηρίζει επιπόλαιο σε σχέση με την κακή διαχείριση του χρήματος, και απ' ότι φαίνεται όχι άδικα, μεταφέροντάς μας ταυτόχρονα και κάποια κακοήθη σχόλια Βαυαρών και Πρώσων που τον αποκαλούν «χωριατόπαιδο» λόγω της συμπεριφοράς του ή «τιποτένιο Έλληνα» όταν τολμά να τιμωρήσει τα παιδιά τους στο σχολείο (σ. 186, 187). Βέβαια όλα αυτά τα σχόλια δεν του απευθύνονται αναγκαστικά, αλλά είναι χαρακτηριστικά της έπαρσης με την οποία αντιμετώπιζε το βαυαρικό στοιχείο τους Έλληνες. Από την άλλη, ο Βάλκε, καθηγητής στο ίδιο σχολείο, τον υπερασπίζεται λέγοντας ότι τον έχει συναναστραφεί και πως οι

τρόποι του είναι θαυμάσιοι. Ακόμη η ίδια η Χριστιάνα, παρόλο που δεν τον συμπαθεί, αναφέρει κάποιες πολύ τρυφερές στιγμές του. Αξιοσημείωτη είναι η σκηνή κατά την οποία διδάσκει έχοντας απλώσει μπροστά του όλα τα μολυβένια στρατιωτάκια των παιδιών, και μια άλλη στην οποία συνοδεύει τη διδασκαλία του με τα καραγκιοζάκια της κόρης της. Η πρώτη καταγραφή συμπληρώνεται βέβαια από το σχόλιο: «πώς να προσέχουν τώρα τα παιδιά όταν ο ίδιος ο δάσκαλος είναι ένα παιδί!» (σ. 137).

Αυτό το παιδί έχει, όμως, και μια άλλη πλευρά, που μας δίνει μια άλλη παράμετρο του χαρακτήρα του, αυτήν του πολιτικοποιημένου, ένθερμου φοιτητή, που διαπνέεται με δημοκρατικές ιδέες και πατριωτισμό. Και αυτή ίσως να είναι και η πλέον ενδιαφέρουσα, αφού τον συνδέει με τον μυθιστοριογράφο Ασπρίδη των αθηναϊκών αποκρύφων. Η διάσταση αυτή έρχεται στην επιφάνεια με αφορμή τις αναταραχές του 1848 στην Ευρώπη. Ο Ασπρίδης ενθουσιάζεται όταν οι Αυστριακοί διώχουν τον βασιλιά τους στο όνομα της δημοκρατίας και όταν οι γαλλικές επαρχίες σταματούν να στέλνουν χρήματα στην κυβέρνηση. Τις πληροφορίες αυτές τις παίρνουμε από την καταγραφή της 9^{ης}/21^{ης} Μαρτίου, στην οποία η Λυτ συμπληρώνει το προσωπικό της σχόλιο, ότι ο Ασπρίδης ήταν «πολύ ξαναμμένος και έτοιμος να κάνει τα ίδια και εδώ» (σ. 174).⁷ Τους αναφέρει μάλιστα και ένα αντίστοιχο περιστατικό στον ελλαδικό χώρο, όταν οι Σπετσιώτες «ζητοκραυγάζαν την δημοκρατία και δεν ήθελαν να αναγνωρίσουν την [...] κυβέρνηση» (σ. 183). Προφανώς φοβισμένη από αυτά τα σχόλια και από την στάση του Ασπρίδη, δεν διστάζει να τον χαρακτηρίσει, λίγες μέρες αργότερα, «πολιτικό κατάσκοπο». Πρόκειται για την καταγραφή της 17^{ης}/29^{ης} Μαρτίου, στην οποία μας δίνει επιπλέον την πληροφορία ότι ο νεαρός Κύπριος ανήκει στο αγγλικό κόμμα, που το «αποτελούν μορφωμένοι άνθρωποι» (σ. 178). Επιπλέον στο ημερολόγιό της καταγράφει ότι ο Ασπρίδης θέλει να ιδρύσει εταιρεία για τη σωτηρία της πατρίδας, γεγονός που σχολιάζει πικρόχολα παρατηρώντας ότι πολλοί σαν αυτόν ιδρύουν εταιρείες για τη δική τους σωτηρία και όχι γι' αυτήν της πατρίδας (σ. 183). Η σωτηρία της πατρίδας, παρά τα σχόλια της Λυτ, φαίνεται ότι συνέχισε ν' απασχολεί τον Ασπρίδη για αρκετά χρόνια, αφού το φυλλάδιό του με τίτλο *Η καταδυναστευομένη Ελλάς. Υπόμνημα προς τας δυνάμεις Αγγλίαν και Γαλλίαν*, που δημοσίευσε το 1854, δεν είναι τίποτα άλλο παρά μια έκκληση στις ευρωπαϊκές δυνάμεις για την απελευθέρωση των αλύτρωτων ελληνικών εδαφών.⁸ Μέσα σε αυτό το πνεύμα της έντονης πολιτικοποίησής του αυτής της περιόδου πρέπει να εντάσσεται και η σύνταξη μιας επιστολής προς τον Όθωνα, στην οποία έθιγε πολιτικά θέματα αλλά και σύγχρονα πρόσωπα, γεγονός που φαίνεται πως προκάλεσε αναστάτωση (σ. 184).

Κάπου εδώ, δυστυχώς, σταματά απότομα το ημερολόγιο της Χριστιάνας, και μαζί με αυτό σταματούν και τα στοιχεία για τον Ασπρίδη, αυτήν την πολύ ενδιαφέρουσα προσωπικότητα της πρώιμης αυτής περιόδου. Του παιδιού που έπαιζε με μολυβένια στρατιωτάκια και καραγκιοζάκια, του επαναστάτη φοιτητή που ασπάστηκε τις δημοκρατικές ιδέες του 1848 και κάτω από την επίδρασή τους έγραψε ένα από τα πρώτα μυθιστορήματα κοινωνικού προβληματισμού στον ελλαδικό χώρο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το σωζόμενο φυλλάδιο φέρει τον τίτλο *Αθηνών Απόκρυφα* χωρίς ένδειξη συγγραφέα –το όνομά του εμφανίζεται στον πρόλογο– εκδοτικού οίκου, τόπου και χρόνου έκδοσης. Τη χρονολόγησή την έκανα στον κατάλόγό μου των μυθιστορημάτων με βάση αγγελία που είχα συναντήσει την περίοδο των καταγραφών των έργων, χωρίς όμως στη συνέχεια να μπορώ να την εντοπίσω. Κρατώ μια επιφύλαξη μήπως απέδωσα στο ομότιτλο μυθιστόρημα του Ασπρίδη την αγγελία της *Ευτέρπης* τόμ. Α' (1.3.1848) για τα *Αθηνών Απόκρυφα* που επρόκειτο να κυκλοφορήσουν από τους Πωπ και Αϊβαζίδη. Όμως ακόμη και σε αυτή την περίπτωση, αξιολογώντας άλλα στοιχεία, όπως θα δούμε, το έργο του Ασπρίδη είναι σίγουρα γραμμένο νωρίς, δηλαδή ναι μεν μετά το 1844 αλλά και πριν από το 1854. Και εξηγώ: από τις αναφορές του κειμένου προκύπτει ότι έχει γραφτεί μετά την παραχώρηση του συντάγματος και την διάκριση των Ελλήνων σε αυτόχθονες και ετερόχθονες. Εξάλλου, το έργο παρουσιάζεται ως «πρώτος καρπός» του συγγραφέα στον πρόλογο, ενώ γνωρίζουμε ότι έχει δημοσιεύσει ένα ακόμη έργο το 1854. Συνεπώς τα *Αθηνών Απόκρυφα* είναι σίγουρα γραμμένα μεταξύ αυτών των δύο χρονολογιών. Αν αξιολογήσουμε την αναφορά που υπάρχει στον πρόλογο, σε πρόσφατους τότε στίχους του περιλάλητου για την ιδιορρυθμία του ποιητή Γεώργιου Εξαρχόπουλου Ματθαίου, ο οποίος δημοσίευσε ποιήσεις του, με τα μέχρι στιγμής στοιχεία, μόνο κατά τη δεκαετία του 1840 (άλλωστε πέθανε κάπου μεταξύ 1852 και 1856), πρέπει το φυλλάδιο του Ασπρίδη να έχει κάνει την εμφάνισή του στη δεκαετία του 1840 και όχι αργότερα.

2. Χριστιάνα Λυτ, *Στην Αθήνα του 1847-1848*, Αθήνα: Ερμής, 1991, σ. 284. Όλες οι παραπομπές που αφορούν τον Ασπρίδη προέρχονται από την έκδοσή αυτή και ενσωματώνονται εφεξής στο κείμενο.

3. Δεν προτίθεμαι ν' ασχοληθώ εδώ με την ανάλυση του σωζόμενου τμήματος του μυθιστορήματος. Άλλωστε για κάτι τέτοιο μπορεί κανείς να ανατρέξει στο αφιέρωμα του περιοδικού *Αντί* για το ελληνικό απόκρυφο μυθιστόρημα του 19^{ου} αιώνα, τχ. 641 (1 Αυγ. 1997), και συγκεκριμένα στο άρθρο της Γεωργίας Δράκου «...αναλόγως της σμικρότητας ημών...». Οι πρώτες προσπάθειες μεταφύτωσης των Αποκρύφων στην Ελλάδα (1845-1855)», σ. 19 και 21-22.

4. Και τα δύο έργα έχει μεταφράσει και επιμεληθεί η Αριστέα Παπανικολάου Κρίστενσεν, στην οποία οφείλουμε και τα πολύτιμα σχόλια των εκδόσεων. Το δεύτερο έργο, όπου και τα στοιχεία για τον Ασπρίδη, δεν θα δημοσιευόταν ποτέ χωρίς την ερευνητική δουλειά της επιμελήτριας στα αταξινόμητα χειρόγραφα της Βασιλικής Βιβλιοθήκης της Δανίας.

5. Λυτ, 71. Ας μην ξεχνάμε πως, από την ίδρυσή της και καθ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, η Ριζάρειος δεν απευθυνόταν αποκλειστικά σε αυτούς που επρόκειτο να ακολουθήσουν τον ιερατικό κλάδο.

6. Στους μαθητές του συμπεριλαμβάνονταν ο υπεύθυνος της βιβλιοθήκης του βασιλιά Wilhelm Touton, ο προμηθευτής της αυλής Max Bumuller, η γυναίκα του γραμματέα της αυλής Frank, η κόρη του φαρμακοποιού Sartori, σπιτονοικοκυρή των Λυτ, τα παιδιά της οικογένειας Otto Rott, όλοι τους Βαυαροί ή Γερμανοί. Όμως αυτά τα μαθήματα σταμάτησαν μετά από ένα μήνα.

7. Από την ίδια αυτή καταγραφή μαθαίνουμε ότι ο Ασπρίδης γνώριζε την ιταλική γλώσσα, αφού διάβαζε ιταλικές εφημερίδες απ' όπου και αντλούσε πληροφορίες για την κατάσταση στην Ευρώπη.

8. *Βιβλιογραφία Γκίνη-Μέξια*, λήμμα 6232. Αυτό αποτελεί με τα μέχρι στιγμής στοιχεία το μοναδικό άλλο έργο του που μπορούσαμε να εντοπίσουμε.

Σοφία Ντενίση

Νεότερα στοιχεία και ζητούμενα για το συγγραφικό έργο του Επαμεινώνδα Ι. Φραγκούδη

1. Σε δυο τεύχη του περιοδικού *Πανδώρα* (65 και 66, 1 και 15 Δεκ. 1852, στο εσωτερικό οπισθόφυλλο) καταχωρείται η παρακάτω αγγελία:

«Πρόγραμμα./ Δημοσιούνται προσεχώς/ Ὁ Ζηνοκλῆς/ ἢ τινὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ ἀγῶνος/ (Διήγημα ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ),/ Οἱ Βαχαβίται./ ἢ Ἄλωσις Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ Μωάμεθ τοῦ Β΄./ Ἡ Πενία, διηγήματα τρία πρωτότυπα./ ἐξ ὧν τὸ πρῶτον ἐδημοσιεύθη ἐν τῇ παραφυλλίδι τῆς ἐν Σύρῳ ἐκδιδομένης/ ἐφημερίδος Ἑνωσις./ Τὰ Ἄπαντα ὑπὸ Ἐ. Ἰ./ θέλουσιν ἀπαρτίσει δύο τομῖδια εἰς 16, τιμώμενα ἀμφοτέρω 4 δραχμῶν, πληρωτέον ἅμα τῇ παραλαβῇ./ Ἡ δημοσίευσίς ἀρχεται ἅμα ὁ ἀριθμὸς τῶν συνδρομητῶν ὑπερβῆ τοὺς 300».¹

Ο Γ. Βαλέτας (*Το ελληνικό διήγημα. Η θεωρία και η ιστορία του*, Ἀθήνα, Φιλιππότη, ² 1983, σ. 99-100) σωστά απέδωσε τα αρχικά Ε. Ι. στον Επαμεινώνδα Φραγκούδη. Ο τελευταίος είχε δημοσιεύσει και άλλα κείμενά του είτε με τα ίδια αρχικά είτε με το πατρώνυμό του.² Το διήγημα «Οι Βαχαβίται» αρχικά δημοσιεύτηκε με την υπογραφή Επαμ. Ιωάννου στην εφημερίδα *Η Ένωσις* (Σύρου), 28 Μαΐου και 4 Ιουνίου 1852 και στη συνέχεια περιλήφθηκε ανυπόγραφο στο περιοδικό *Θελξινόη* (τχ. 6, Απρ. 1856, σ. 189-192 και τχ. 7, Μάιος 1856, σ. 200-205), το οποίο εξέδιδε ο ίδιος ο Φραγκούδης (Κωνσταντινούπολη 1856-1857). Ας σημειωθεί ότι σε σημείωμα της σύνταξης που συνοδεύει την αρχική δημοσίευση του «πρωτότυπου» διηγήματος, ο Επαμεινώνδας Ιωάννου ταυτίζεται με τον συγγραφέα του *Θέρσανδρου*, και δίνεται η πληροφορία ότι αυτός «διατελεί δημοσιεύων και διά της Αμαλθείας διαφόρους διατριβάς, και επιστολήν ἔγραψε προς την ποιήτριαν Σαπφώ Λεοντιάδαν, εν αἷς ὑπάρχει και κάλλος ιδεῶν, και ζωηρότης πνεύματος, και γλαφυρότης εκφράσεως».

Αξιοσημείωτο όσο και αξιοπερίεργο είναι το γεγονός ότι ο Ε. Φραγκούδης (που γεννήθηκε γύρω στο 1825) ανήγγειλε την έκδοση των Ἀπάντων του προτού συμπληρώσει τα τριάντα του χρόνια, και χωρίς να έχει να επιδείξει έως τότε ουσιαστικό συγγραφικό έργο —πέρα μόνο το νεανικό μυθιστόρημά του *Ο Θέρσανδρος* (1847) και κάποια σκόρπια δημοσιεύματα σε εφημερίδες. Προφανώς η αναγγελία δεν προκάλεσε το ανάλογο ενδιαφέρον για προεγγραφή συνδρομητῶν, αφού η έκδοση αυτή δεν πραγματοποιήθηκε. Έτσι, το διήγημα «Ο Ζηνοκλῆς ἢ τινὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ ἀγῶνος» σε ελεύθερη μετάφραση από το γαλλικό κείμενο του άγνωστου Καμίλλου Παγανέλου δημοσιεύτηκε επίσης στην εφημερίδα *Η Ένωσις* σε δέκα συνέχειες (από την 1η Ιανουαρίου έως την 8η Απριλίου 1854).

Και ενώ παραμένει ως ζητούμενο η διαλεύκανση της πληροφορίας για την ύπαρξη ενός δεύτερου εκδομένου μυθιστορήματος με τον επίσης αρχαιοπρεπή τίτλο *Ονήσανδρος*, που φέρεται να έχει δημοσιευτεί στο Παράρτημα του περιοδικού *Θελξινόη*, χρειάζεται να εξεταστεί αν και τα υπόλοιπα δυο διηγήματα που εξαγγέλθηκαν ότι θα περιληφθούν στα Ἄπαντα του Φραγκούδη («Ἄλωσις τῆς Κωνσταντινου-

πόλεως ὑπὸ Μωάμεθ τοῦ Β΄» και «Ἡ Πενία») ἔχουν δημοσιευτεῖ σε ἔντυπα της εποχῆς.³

II. Στην εφημερίδα *Ἡ Ἀμάλθεια* της Σμύρνης δημοσιεύεται σε τρεῖς συνέχειες (1, 15 και 29 Φεβρ. 1852) εκτεταμένο ἄρθρο με τον τίτλο «Φιλολογικά πάρεργα Ἐπαμεινώνδου Ἰωάννου», που στάλθηκε ως επιστολή στη Σαπφῶ Λεοντιάδα (1830-1900). Ἡ ενδιαφέρουσα αὐτή πραγματεία δημοσιεύεται στα *Μικροφιλολογικά Τετράδια* αρ. 1.

III. Στην *Ἀμάλθεια* δημοσιεύονται και ἄλλα κείμενα του Ἐπαμ. Φραγκοῦδη: α) Στις 30 Ἰαν. 1853 αναδημοσιεύεται ἀπὸ το περιοδικό *Πανδώρα* μέρος ἀπὸ το ανυπόγραφο οδοιπορικό για το Μαυροβούνιο, το οποίο φαίνεται ὅτι ἀποτελεῖ πυρήνα του ομόθεμου κειμένου της *Θελξινόης*. β) Στις 13 Φεβρ. 1853 τυπώνεται ο πανηγυρικός λόγος τον οποίον εκφώνησε ο νέος σχολάρχης του ελληνικού σχολείου της Λευκωσίας κατὰ τον εορτασμό των τριῶν Ἱεραρχῶν στον μητροπολιτικό ναό του αγίου Ἰωάννη ενώπιον του ἀρχιεπισκόπου Κύπρου. γ) Σε συνοπτικό σημείωμα (17 Οκτ. 1853) διατυπώνονται σχόλια και επιφυλάξεις για την κατάσταση της παιδείας στο νησί. δ) Σε σημείωμά του γραμμένο στην Κωνσταντινούπολη στις 8 Σεπτ. 1854, ο Ε. Φραγκοῦδης ἀναφέρεται στην ἐκλογή του νέου ἀρχιεπισκόπου Κύπρου και παραθέτει (18 Σεπτ. 1854) εκτενή επιστολή του προς τον τελευταίο, η οποία εἶχε ἤδη δημοσιευτεῖ στην εφημερίδα της Κωνσταντινούπολης *Ὁ Τηλέγραφος του Βοσπόρου*. ε) Τέλος, στις 31 Δεκ. 1855 καταχωρεῖται σημείωμα στο οποίο διαγράφονται οἱ στόχοι του ὑπὸ ἐκδοσὴ περιοδικού *Θελξινόη*, που θα κυκλοφορήσει ἕνα μήνα ἀργότερα.

Εξἄλλου, στην εφημερίδα *Ἡ Ἐνωσις* (3 Ἰουν. και 1 Ἰουλ. 1854) δημοσιεύτηκαν πρωτοσέλιδα με το ψευδώνυμο Χαρικλῆς τα δύο πρώτα μέρη εθνεγερτικού ἄρθρου με τον τίτλο «Οἱ χρησμοὶ και το πλήρωμα», που ἴσως ἀποτελεῖ προέκταση του μαχητικού φυλλάδιου «Εἰς οἰωνός ἀριστος ἀμύνεσθαι περί πάτρης» ἢ ἕνα ἀπὸ τα επαναστατικά φυλλάδια που συνέταξε ο Ἐπαμ. Φραγκοῦδης και τον ἀνάγκασαν να εγκαταλείψει την Κύπρο και να εγκατασταθεῖ στην Κωνσταντινούπολη.⁴ Ἀξίζει να σημειωθεῖ ὅτι το επαναστατικό φυλλάδιο με τον τίτλο «Εἰς οἰωνός ἀριστος ἀμύνεσθαι περί πάτρης», που ἐπίσης υπογράφεται με το ψευδώνυμο Χαρικλῆς, τυπώθηκε στην Ἀθήνα προς το τέλος του 1853. Σε δύο τεύχη του περιοδικού *Πανδώρα* (Δ΄, τχ. 91, 1 Ἰαν. 1854 και τχ. 92, 15 Ἰαν. 1854 στην τρίτη σελίδα του ἐξώφυλλου) η ἐκδοσὴ αὐτή καταχωρεῖται ως εξής:

Εἰς οἰωνός ἀριστος ἀμύνεσθαι περί πατρῆς. Ὑπὸ Χαρικλέους (Φθίνοντος τοῦ ἀωνῆ) Ἀθήναι, Τύποις Ἀ. Δ. Βιλαρᾶ και Β. Λιούμι 1853, Τμ. Λεπτ. 50.
Πωλεῖται δὲ ἐν τῷ τυπογραφείῳ τῆς *Ν. Πανδώρας*.

IV. Στη *Θελξινόη* δημοσιεύονται τρία ανυπόγραφα οδοιπορικά, που ἀποδόθηκαν ἀπὸ την κριτική (και ἀπὸ τον γράφοντα) στον διευθυντή του περιοδικού, τον Ἐπαμ. Φραγκοῦδη. Ὡστόσο, διαπιστώνεται ὅτι το ἕνα ἀπὸ αὐτά, με τον τίτλο «Ραμαζα-

νιον· Καραγκιόζης· Καδὶρ Γκεζεσή· Βαϊράμιον»,⁵ αποτελεί σε μεγάλο βαθμό μετάφραση μερικών ενοτήτων ή χωρίων από το ταξιδιωτικό αφήγημα του Τεοφίλ Γκωτιέ *Κωνσταντινούπολη* (1853). Με τη διαφορά ότι ο μεταφραστής, πιθανότατα ο Ε. Φραγκούδης, σε ορισμένα σημεία του κειμένου του προσθέτει ή αφαιρεί χωρία, συνοψίζει ή αποδίδει ελεύθερα κάποια άλλα.

Ο χώρος δεν προσφέρεται για να διερευνηθεί το θέμα αυτό. Ωστόσο, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι ο συντάκτης του δευτερογενούς κειμένου συχνά περιορίζει στο ελάχιστο ή απαλείφει φιλολογικές και άλλες αναφορές που μαρτυρούν τη γαλλική παιδεία και τη δυτική προέλευση του Γκωτιέ· υιοθετεί τη γενικά θετική ματιά του τελευταίου απέναντι στον κόσμο της Ανατολής και ειδικά τους Τούρκους· κάποτε «εξελληνίζει» το γαλλικό κείμενο και τροποποιεί αναφορές σε Έλληνες· ή διαχωρίζει τη θέση του από το πλέγμα του ανατολισμού, στο οποίο συχνά εγκλωβίζονται δυτικοευρωπαίοι περιηγητές (έως ένα σημείο και ο Γκωτιέ). Εξάλλου, στην ελληνική διασκευή προστίθενται μερικά χωρία, στα οποία ασκείται έντονη κριτική στους χριστιανούς της Κωνσταντινούπολης που μιμούνται τη γαλλική μόδα και στους Αρμενίους που χειρίζονται μια μιξοδάρβαρα προφορική γλώσσα, ενώ αλλού γίνεται λόγος για τους «μετάχιδες», δηλαδή τους πλανόδιους παραμυθάδες.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ευχαριστώ τον φίλο Λάμπρο Βαρελά που με βοήθησε να εξασφαλίσω τη μαρτυρία αυτή.
2. Επαμ. Ιωάννου, «Η κατά το έαρ του 1847 ανάβασις μου εις την Ακρόπολιν των Αθηνών», εφ. Αιών, Αθήνα, 8 Δεκ. 1849.
3. Σοφία Ντενίση, *Το ελληνικό μυθιστόρημα και ο Sir Walter Scott (1830-1880)*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1994, σ. 309. Προς το παρόν δεν μπόρεσα να δω τους τόμους της εφημερίδας *Η Αμάθεια των χρόνων* πριν από το 1852.
4. Περισσότερα για το θέμα αυτό βλ. Κωστής Κοκκινόφτας, «Ο Επαμεινώνδας Φραγκούδης και οι 'επαναστατικές ενέργειες' του το 1854», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών, Λευκωσία*, 27 (2001) 189-198. Τα πολιτικά κείμενα, ο πανηγυρικός λόγος και η επιστολή του Φραγκούδη προς τον αρχιεπίσκοπο Κύπρου προβλέπεται να παρουσιαστούν στην επόμενη *Επετηρίδα του Κέντρου Μελετών της Μονής Κύκκου* (αρ. 6, 2000).
5. *Θελένη*, τχ. 22 (Μάιος 1857) 467-473 και τχ. 24 (Ιούλ. 1857) 553-564.

Λευτέρης Παπαλεοντίου

Συμπληρωματικά στη βιογραφία του Πάνου Δ. Ηλιόπουλου

Ο Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης είχε την καλοσύνη να μου στείλει ορισμένα αρκετά διαφωτιστικά συμπληρωματικά βιογραφικά στοιχεία για την καθηγητική σταδιοδρομία του Πάνου Δ. Ηλιόπουλου· προέρχονται από τα αρχεία του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων, τα οποία επεξεργάζεται μαζί με τον Δαυίδ Αντωνίου στο πρόγραμμα «Λειτουργοί της Ανωτάτης, της Μέσης και της Δημοτικής

εκπαίδευσης» που φιλοξενείται στο Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Ε.Ι.Ε. – τους ευχαριστώ λοιπόν και τους δύο. Εντόπισε επίσης μία σύντομη μνεία του Ηλιόπουλου στην *Ελληνική στενογραφία κατά το σύστημα Gabelsberger*, του Γεράσιμου Σ. Σολδάτου, έκδ. γ', Αθήνα χ.χ. [περί το 1935], 17. Αντιγράφω το χωρίο:

Όσον δ' αφορά την παρ' ημίν βιβλιογραφίαν, δυστυχώς και αυτή υπήρξεν ανάλογος προς την άχρι σήμερον πρόοδον της Στενογραφίας. Τη 1^η Φεβρουαρίου 1853, εξεδόθη λιθογραφικόν φυλλάδιον, κατόπιν δε και έντυπον τοιούτον, περιέχον ίδιον ελληνικόν στενογραφικόν σύστημα υπό του Π. Ηλιοπούλου επιγραφόμενον «Στενογραφία» και αφιερωμένον εις την μνήμην του Νικολάου Στουρνάρη. Το σύστημα τούτο δεν έχει ουσιαστικώς καμίαν αξίαν, αλλά δεν δυνάμεθα ή να εξάρωμεν τας προσπάθειάς του συγγραφέως, προσπαθόντος να δημιουργήσει ίδιον στενογραφικόν σύστημα επί τη βάσει των ήχων και στηριζόμενος επί του μουσικού πενταγράμμου και επί της κλίμακος της Βυζαντινής μουσικής.

Τα βιογραφικά στοιχεία προέρχονται από τις αντίστοιχες μερίδες του Ηλιόπουλου στα κατάστιχα του Υπουργείου. Στο πρώτο κατάστιχο η εγγραφή γίνεται με το χέρι του ίδιου του Ηλιόπουλου, ο οποίος και την υπογράφει. Το αντιγράφω αυτούσιο· με όρθια στοιχεία δηλώνω τις τυπωμένες στήλες του καταστίχου, αμέσως ύστερα προσθέτω μια άνω και κάτω στιγμή, και ακολουθεί η χειρόγραφη συμπλήρωσή-τους. Με την κάθετη μπάρα δηλώνω την αλλαγή της στήλης, με την πλάγια την αλλαγή της παραγράφου.

[Επικεφαλίδα:] Π. Ηλιόπουλος, αναπληρ. Καθηγητού εις Χαλκίδα | Όνομα και επώνυμον: Πάνος Δ. Ηλιόπουλος | Ηλικία: 32 | Οικογενειακά: έγγαμος ή ου / μέλη οικογενείας: άγαμος με μίαν μητέρα | Τόπος και διδακτήρια εις ά ειδίαχθη: Αθήναι / μέχρι του 1841 εις το δημοτικόν Σχολείον / μέχρι του 1845 εις το Ελληνικόν / μέχρι του 1849 εις το Γυμνάσιον / μέχρι του 1857 εις το Πανεπιστήμιον | Είδος πτυχίου και βαθμός, ου έτυχε: Απολυτήριον ή προλυτικόν με βαθμόν καλώς της φιλοσοφίας 8βρ. του 1858 | Πρώτος διορισμός: Σχολάρχου εις Άμφισσαν κατ' Αύγουστ. του 1859 | Μεταθέσεις παύσεις κτλ. χρονολογικώς: Κατά 9βρ. του 1860 ως Σχολαρχ. εις Ύδραν / Κατά 8βρ. του 1862 εις Ν(έαν) Κόρινθον | Εκ νέου διορισμός: ουδέποτε εκ νέου διορίσθη | Προβίασμός χρονολογικώς: Κατά 9βρ. 1862 προυβιάσθη αναπληρωτής καθηγητού εις το εν Μεσολογγίω Γυμνάσιον | Η νυν θέσις: Αναπληρωτής καθηγητού εις το εν Χαλκίδι Γυμνάσιον από Μαρτίου 1863 | Μισθός: 187 | Αύξεις μισθού πενταετίας χρονολογικώς: Δεν ηυξήθη | Αξιώσεις και παρατηρήσεις: Αξιώ να αναγνωρισθώ καθηγητής αδικούμενος μάλιστα τόσον χρόνον, καθ' όν άλλοι, το αυτό δίπλωμα οίον εγώ έχοντες και ολιγώτερον εις κατωτέρας θέσεις υπηρετήσαντες, ανεγνωρίσθησαν τοιούτοι, μόνοι δε εγώ εμί καταδεδικασμένοι . . . (ιδέ Β.Δ. από 18 8βρ. 1850 περί προσόντων καθηγητών Γυμνασίου). / Έχων δε μητέρα ασθενή και κληνήρη σχεδόν, εν Αθήναις, και μη δυνάμενος να φέρω πλέον αυτήν μετ' εμού, διά την ασθένειάν-της, επικαλούμαι την ευσπλαχνίαν του Σ. υπουργ(γείου) όπως με μεταθέση εις έν των εν Αθ. Γυμνασίων ή εις το του Πειραιώς, έχων πεποιθήσιν ότι, εκ της Πρωτευούσης εις ήν έζησα και εις ήν διηνεκές-μοι μέλημά-εστιν όπως δια πάσης θυσίας διαβιώσω, δύναμαι να παράξω εις την Νεολαίαν ωφέλειαν πλείονα και μάλλον εκτεταμένην και δι' εκδόσεως διδακτικών συγγραφών. || [Κάτω από τις εγγραφές] Εν Χαλκίδι τη 23 Νοεμβρίου 1863. Ο εν Γυμνασίω Χαλκίδος αναπληρωτής καθηγητού Πάνος Ηλιόπουλος.

Από το δεύτερο κατάστιχο, που είναι γραμμένο από τρίτο χέρι (και που, αν διακρίνω καλά στη φωτοτυπία, φέρει τη μονογραφή του Ηλιόπουλου κάτω από την εγγραφή κάθε στήλης) δεν θα χρησιμοποιήσω παρά τις δύο τελευταίες στήλες: τα στοιχεία των υπόλοιπων είναι τα ίδια με το προηγούμενο και το επόμενο κατάστιχο. Στην προτελευταία στήλη αναγράφεται: «Σημερινή αυτού θέσις, μισθός και βαθμός»: Καθηγητής του εν Χαλκίδι Γυμν. με ονομαστικόν μισθόν μηνιαίον 250 δραχ. (231.25) η αναγραφή στην παρένθεση δηλώνει, προφανώς, τις καθαρές απολαβές. Η τελευταία στήλη μας προσφέρει πιο ενδιαφέροντα στοιχεία: φέρει τον τίτλο: «Αν συνέγραψέ-τι και τί: αν έλαβε παράσημόν-τι, ποίον και πότε. / Αν γνωρίζει ξένας γλώσσας και ποίας: αν δε εδίδαξεν αυτάς, δυνάμει τίνος διπλώματος»: Φοιτητής ών, και ότε είχε παυθή, συνέγραφεν ασήμαντα τινά άρθρα της ελαφράς φιλολογίας εν περιοδικίς συγγράμμασιν, εν δε τη υπηρεσία, ψυχολογικόν-τι σύγγραμμα, βοηθούμενος και εξ αγγλικών συγγραφών, ό και νυν παραδίδει τοις μαθηταίς δι' έλλειψιν άλλου εντύπου βιβλίου(;). / Γινώσκει την Γαλλικήν και Αγγλικήν, όσον προς χρήσιν-του εις επιστημονικάς μελέτας: δεν εδίδαξε δε ταύτας. Το ερωτηματικό στην παρένθεση φαντάζομαι ότι σημαίνει την άγνοια του συντάκτη για το αν αληθεύει η πληροφορία, η οποία υποθέτω ότι προέρχεται από τον ίδιον τον Ηλιόπουλο (που όπως είπαμε μονογράφει κάτω από τις εγγραφές κάθε στήλης).

Το τρίτο κατάστιχο, γραμμένο κι αυτό από διαφορετικό χέρι, και δίχως μονογραφές, φέρει τη χρονολογική ένδειξη 1868 Α, εκτείνεται όμως χρονικά ως το 1877. Αντλώ πρώτα την πληροφορία άγαμος. νυν (1877) έγγαμος, από τη στήλη «οικογενειακά»: στην στήλη «αν συνέγραψέ-τι» κλπ. οι πληροφορίες συρρικνώνονται στη γνώση ξένων γλωσσών, και αμέσως έπειτα Συνέγραψε 1.Ψυχολογίαν ή ψυχολογικήν ανθρωπολογίαν, ενώ η μισθοδοσία-του είχε φτάσει τις 300 δραχ. Η στήλη της σταδιοδρομίας είναι πλήρης, παραλείπω όμως τους πρώτους διορισμούς, που δεν μας προσφέρουν καινούριες πληροφορίες (καθώς και τον αριθμό της πράξης μετάθεσης ή διορισμού):

Εις Ναύπλιον τη 22 Ιανουαρίου 1864. / Εις Χαλκίδα πάλιν τη 31 Ιανουαρίου του αυτού έτους. / Προεδιβάσθη καθηγητής εν τω αυτω Γυμνασίω Χαλκίδος τη 21 Ιουλίου 1864. / Μετετέθη εις το εν Μεσολογγίω Γυμνάσιον κατ' Αύγουστον του 1865, αλλά μη μεταβάς απηλλάγη της υπηρεσίας. / Απελύθη το 1867. / Τη [κενό] 76ρίου 1870 διωρίσθη καθηγητής του εν Πειραιεί Γυμνασίου. / Τη [κενό] Φεβρουαρίου 1871 απελύθη. / Τη [κενό] 8βρίου 1872 διωρίσθη καθηγητής του εν Πάτραις Γυμνασίου. / Τη [κενό] Αυγούστου 1873 μετετέθη εις το εν Πειραιεί Γυμνάσιον. / Τη [κενό] Φ/ρίου 1874 απηλλάγη. / Τη [κενό] 8βρίου 1874 διωρίσθη αύθις εν Πάτραις. Τη 23 Αυγούστου 1875 μετετέθη εις το εν Πύργω. / Τη 20 Αυγούστου 1876 εις το εν Καλάμαις. / Τη 25 Αυγ. 1876 εις το εν Ζακύνθω Γυμνάσιον. / Τη 15 Φεβρουαρίου 1877 έλαβεν αύξησιν μισθού εκ πενταετίας από 1 Ιανουαρ. 1876.

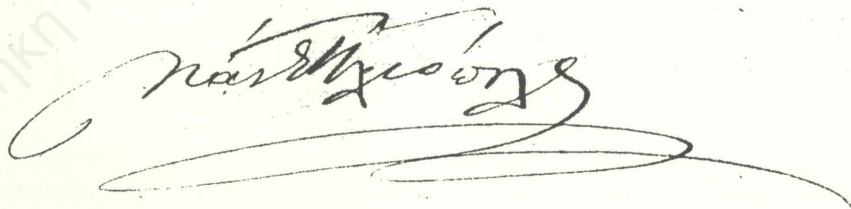
Έχουμε λοιπόν τη σταδιοδρομία-του από το 1859 που πρωτοδιορίσθηκε ως τα 1876: οι έρευνες του Τριαντάφυλλου Σκλαβενίτη και του Δαυίδ Αντωνίου ενδεχομένως να προσφέρουν αργότερα και επιπλέον στοιχεία από τα κατάστιχα των συνταξιούχων. Τυπική ζωή δημοσίου υπαλλήλου, μεταθέσεις και πάλι μεταθέσεις, αναι-

ρέσεις των μεταθέσεων, που θα σήμαιναν, βέβαια, αιτήσεις, τρεξίματα και παρακάλια, χάσιμο χρόνου, σε δυο-τρεις περιπτώσεις μάλιστα και χάσιμο του μισθού, δηλαδή παραίτηση. Το μεγαλύτερο κενό είναι από το 1867 ως τα 1870: στο προηγούμενο σημείωμα είχαμε δει ότι τότε, το 1868, είχε επιχειρήσει να στήσει ένα τυπογραφείο, μα η επιχείρηση δεν ευοδώθηκε, και λοιπόν επανέκαμψε στο δημόσιο. Παντρεύτηκε στα 46-του χρόνια: ίσως η άρρωστη μητέρα να υπήρξε η αιτία της καθυστέρησης, ίσως τα κακά-του οικονομικά.

Η ουσιαστική πληροφορία όμως βρίσκεται στην αυτοαπαξίωση της λογοτεχνικής-του δραστηριότητας. Φυσικά για υπηρεσιακό σημείωμα πρόκειται, που το ενδιαφέρον-του εστιάζεται στα τυχόν επιστημονικά έργα: όμως, ιδού και πάλι που, από τα τρία αυτοτελή μυθιστορήματα και τη μία γνωστή-μας μετάφραση, η συνεργασία στα περιοδικά βαραίνει περισσότερο, και αυτή μόνο απομνημονεύεται – προφανώς οι πληροφορίες προέρχονται από τον ίδιον τον Ηλιόπουλο – έστω και υποτιμημένη. Να μην μας διαφύγει επίσης η ενδιαφέρουσα λεπτομέρεια, πως η συνεργασία με την *Ευτέρπη* ανάγεται σε εποχή που «φοιτητής ών, είχε παυθεί». Πραγματικά, μαθαίνουμε τώρα ότι χρειάστηκαν εννέα χρόνια για να πάρει το απολυτήριο της Φιλοσοφικής, και η περίοδος της παύσης συμπίπτει με την εποχή των πρώτων αυτόνομων δημοσιεύσεων. Δεν πρόκειται καθόλου για μοναδική περίπτωση: λόγου χάρη και ο Γεώργιος Α. Παπανδρέου, ως παυμένος μαθητής έγραψε το *Έρωσ, θρησκεία και ειλικρινής φιλία*, Ζάκυνθος 1877: ελεύθερος χρόνος σε συνδυασμό με μια, ως την προσδιορίσουμε με το πιο γενικό χαρακτηρισμό, αντισυμβατική συμπεριφορά. Μυθιστορήματα δεν γράφουν όλοι οι μαθητές, γράφουν οι «άτακτοι» κυρίως: και νομίζω πως μπορούμε να επεκτείνουμε τον συλλογισμό και στους στρατιωτικούς (βλ. Χαρίλαος Δημόπουλος), πιθανόν και σε άλλες κατηγορίες συγγραφέων – θα πρόσθετα το ίδιο και για τους αναγνώστες των μυθιστορημάτων.

Με την ευκαιρία, να προσθέσω και μία ακόμη βιβλιογραφική πληροφορία: ο Π. Δ. Ηλ. που μεταφράζει το «Γάμος ευγενούς μετά της ωραίας του χωρίου», μια αγγλική παράδοση «εκ του Αγγλικού» στον πρώτο τόμο (1883-1884) των *Εκλεκτών μυθιστορημάτων* (βλ. Φρειδερίκη Ταμπάκη-Ιωνά, «Το ελληνικό περιοδικό *Εκλεκτά μυθιστορήματα*», *Ε.Ε.Φ.Σ.Π.Α.*, 30, 1992-95. 279) είναι προφανώς ο δικός-μας Ηλιόπουλος.

Αλέξης Πολίτης

Νέα στοιχεία για τον Π. Δ. Ηλιόπουλο

Συνεχίζοντας το δημοσιευμένο στο προηγούμενο τεύχος των *Μικροφιλολογικών «εφημεριδικών»* άρθρο του Αλέξη Πολίτη για τον Π. Δ. Ηλιόπουλο,¹ παρουσιάζω τα ακόλουθα πρόσφατα ερευνητικά στοιχεία για τον ίδιο συγγραφέα:

Πράγματι, ο Ηλιόπουλος ήταν ο εκδότης του εβδομαδιαίου περιοδικού *Εφημερίς της Κυριακής*, που σώζεται στην Κεντρική Βιβλιοθήκη του Α.Π.Θ. και στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης. Το περιοδικό τυπωνόταν στην Αθήνα, στο τυπογραφείο του Χ. Ν. Φιλαδελφέως, και έφερε τον υπότιτλο «Εβδομαδιαίον περιοδικόν σύγγραμμα εν Αθήναις». Κυκλοφόρησε δεκατέσσερα τεύχη (σε δεκατρία σώματα, διπλό το όγδοο-ένατο) από τις 4 Ιανουαρίου 1859 έως τις 5 Απριλίου του ίδιου χρόνου (σελίδες 1-108). Εκτός από εκδότης του εντύπου, που εντάσσεται στην κατηγορία των οικογενειακών φιλολογικών περιοδικών, ο Ηλιόπουλος ήταν και ο κύριος συντάκτης του δημοσιεύοντας πρωτότυπα και μεταφρασμένα διηγήματα καθώς και λίγα ποιήματα. Από τα πεζά που μπορούν να του αποδοθούν με βεβαιότητα σημειώνω τα ακόλουθα: «Ραμπιέ, διήγημα τουρκικόν»,² αρ. 1 (4 Ιαν. 1859) 2-4, αρ. 2 (11 Ιαν. 1859) 9-11 και αρ. 3 (18 Ιαν. 1859) 21-23· «Σακιρέ, σκιαγράφημα τουρκικού γάμου», αρ. 2 (11 Ιαν. 1859) 13-14· «Η Δημητρούλα», αρ. 4 (25 Ιαν. 1859) 29-31, αρ. 5 (1 Φεβρ. 1859) 37-39 και αρ. 6 (8 Φεβρ. 1859) 46-47· «Εμινέ», αρ. 7 (15 Φεβρ. 1859) 54-55· «Ο Νέος χωρικός εις Αθήνας», αρ. 8-9 (1 Μαρ. 1859) 63-66 και αρ. 10 (8 Μαρ. 1859) 73-76· «Ο Κιθαρωδός, αθηναϊκή σκηνή», αρ. 11 (15 Μαρ. 1859) 81-83, αρ. 12 (22 Μαρ. 1859) 89-91, αρ. 13 (29 Μαρ. 1859) και αρ. 14 (5 Απρ. 1859) 105-107. Δύο ποιήματα είναι επίσης δικά του: «Ελεγείον εις τον θάνατον του αγαπητού συγγενούς και φίλου Σωτηρίου Σακελλίονος» (αρ. 1, σ. 8) και «Ασμάτιον εν μελαγχολική εσπέρα» (αρ. 2, σ. 16). Στον Ηλιόπουλο ανήκουν, πιθανότατα, δύο στήλες του περιοδικού με ιδιαίτερη απήχηση στους αναγνώστες, βγαλμένες από την παράδοση που είχε δημιουργήσει ο Κων/νος Πωπ στο περ. *Ευτέρπη*. Σ' αυτές φιλοξενούνται μια σειρά από ένα είδος χρονογραφημάτων με θέματα από την κοινωνική ζωή με τον τίτλο «Νύκτες και Ημέραι» (έντεκα κομμάτια, με το ψευδώνυμο Θαλής) καθώς και μια άλλη σειρά με θέματα από την πολιτική ζωή με τον τίτλο «Χρονικά» (έξι κομμάτια, με το ψευδώνυμο Αρίστων).

Στον πρόλογο προς τους αναγνώστες (αρ. 1, σ. 1) σημείωνε και τα ακόλουθα πεζά του που σκόπευε να δημοσιεύσει επίσης στο περιοδικό: «Πολυξένη» (συνέχεια του έργου), «Περικλής» (συνέχεια της «Πολυξένης»), «Κλέων» (συνέχεια της *Αματωμένης Λίμνης*), «Ο Προσκυνητής», «Το άντρον των νυμφών», «Ο Χρυσός Θάλαμος», «Η Αγαθή ή σκηναί χωρικού βίου», «Οι δώδεκα μνηστήρες», «Η Υδραιοπούλα», «Η Μουνυχία», «Εις τα κρύα του Λουτρού», «Ο Πετρής», «και μικρότερα τινά διηγήματα ή σκηνάς, ειλημμένας εξ αναμνήσεων περιηγήσεων ή εκ διηγήσεων άλλων υπό διαφόρους επιγραφάς».

Στο περιοδικό σώζονται χειρόγραφες διορθώσεις στα διηγήματα «Ραμπιέ» και «Ο Κιθαρωδός», οι οποίες υιοθετήθηκαν σε μεταγενέστερη έκδοσή τους, όπως θα

δούμε στη συνέχεια. Αυτό σημαίνει ότι, πιθανότατα, επρόκειτο για προσωπικό αντίτυπο του Ηλιόπουλου, που το χρησιμοποίησε για τις κατοπινές εκδόσεις των έργων του, και, αν αυτό ισχύει, τότε ίσως διαθέτουμε και την ιδιόχειρη υπογραφή του, που σώζεται στην αρχή του τόμου του περιοδικού, γραμμένη από το ίδιο χέρι που έχει κάνει τις διορθώσεις.

Ο Ηλιόπουλος όμως εξέδωσε και ένα ακόμη περιοδικό, μηνιαίο αυτή τη φορά, με τον τίτλο *Άρτεμις*, που σώζεται σε πολλές βιβλιοθήκες (Κεντρική του Α.Π.Θ., Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης κ.α.). Και αυτό το περιοδικό τυπωνόταν στην Αθήνα, σε διάφορα τυπογραφεία (Δημητρίου Α. Φέξη, Ν. Αγγελίδου, Αθηνάς), και κυκλοφόρησε δώδεκα τεύχη (σε δώδεκα σώματα) από την 1^η Ιανουαρίου 1866 έως τον Δεκέμβριο του ίδιου χρόνου (σελίδες 1-192). Όπως δήλωνε και ο υπότιτλος «Μηνιαίον περιοδικόν σύγγραμμα διά τας κυρίας» απευθυνόταν στο γυναικείο κοινό δημοσιεύοντας λογοτεχνικό υλικό, «παραινετικά» κείμενα για τη γυναικεία συμπεριφορά αλλά και πρακτικό υλικό, σε «ιχνογραφημένο παράρτημα», για την κατασκευή εργαλείων, ενδυμάτων κ.ά.

Σ' αυτό δημοσιεύτηκαν, μεταξύ άλλων, τα ακόλουθα διηγήματα του Ηλιόπουλου: «Αγγελική, διήγημα υδραϊκόν», φυλλ. Α' (Ιαν. 1866) 10-14 (πρόκειται, πιθανότατα, για το διήγημα «Η Ύδραιπούλα» που είχε αναγγείλει στην *Εφημερίδα της Κυριακής*)· «Μια Εσπερίς εν Σύρω», φυλλ. Β' (Φεβρ. 1866) 25-28· «Η ανύμφευτος νύμφη, διήγημα Σπετσών», φυλλ. Ζ' (Ιουλ. 1866) 105-108 και Η' (Αύγ. 1866) 119-123· «Σακιρέ, Σκιαγράφημα τουρκικού γάμου», φυλλ. Ι' (Οκτ. 1866) 156-158 (αναλλοίωτη ανατύπωση της μορφής του 1859 στην *Εφημερίδα της Κυριακής*). Δημοσιεύτηκαν επίσης πέντε ποιήματά του («Παρηγορία», «Ο αποθαμμένος», «Εις την πρωϊαν της πρώτης Μαΐου», «Ελεγείον εις μητέρα αποθανούσαν», «Ασμάτιον εν μελαγχολική εσπέρα»). Πιθανότατα μπορούν να αποδοθούν στον Ηλιόπουλο και οι γνωστές, από το προηγούμενο περιοδικό, στήλες «Νύκτες και Ημέραι» και «Χρονικά», καθώς και η νέα στήλη «Συνδιαλέξεις», στην οποία προβάλλονταν, υπό τη μορφή διαλογικών σκηνών, «υποδειγματικές» συμπεριφορές για το γυναικείο αστικό αναγνωστικό κοινό (στάση απέναντι στην πολιτική, συμπεριφορά των οικοδεσποίνων απέναντι στις υπηρέτριες κ.ά.). Στον Ηλιόπουλο πιθανότατα ανήκει και η διασκευή του μυθιστορήματος της Caroline Lee Hentz «Ο υιός του Πορθμέως» (το ίδιο μυθιστόρημα είχε ξαναμεταφραστεί και στην *Εφημερίδα της Κυριακής*).

Τρία χρόνια αργότερα, το 1869, ο Ηλιόπουλος πραγματοποίησε δεύτερη έκδοση του μυθιστορήματός του *Η Αιματομένη Λίμνη*,³ το αντίτυπο της οποίας σώζεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη. Το μυθιστόρημα αναδημοσιεύτηκε αυτούσιο στη μορφή του 1853 (σελ. 3-75), με αρκετές όμως υποσημειώσεις που πληροφορούσαν τον αναγνώστη για τις αλλαγές που είχαν γίνει στα αναφερόμενα κτήρια, τοποθεσίες κ.ά., σε στοιχεία γενικότερα την ακρίβεια των οποίων θα μπορούσε να ελέγξει ο σύγχρονος, του 1869, αναγνώστης. Στην ίδια έκδοση, ύστερα από το κείμενο του μυθιστορήματος, συμπεριελήφθη και ένα τμήμα με τίτλο «Ποιήσεις, υπό Π.Δ.Η.» (σελ. 76-80), όπου αναδημοσιεύονται έξι παλαιότερα ποιήματά του (α. «Κωμός εραστό

αναχωρούντος» [από τον πρώτο τόμο της Πολυξένης] β. «Ύμνος τη πρωία της Α' Μαΐου» [από τη συλλογή Ψαλμωδίαί (1846), δημοσιευμένο και στο περ. Άρτεμις] γ. «Ύμνος κιθαρωδού εσπέραν ευχάριστον» [από το διήγημα «Ο Κιθαρωδός» δημοσιευμένο στην Εφημερίδα της Κυριακής] δ. «Παρηγορία» [δημοσιευμένο στο περ. Άρτεμις, όπως και τα δύο επόμενα] ε. «Ο αποθαμμένος (κατά τον σκοπόν: Έφθασ' η μαύρ' ημέρα)» στ. «Ελεγείον. Εις μητέρα αποθανούσαν»).

Ένα χρόνο αργότερα, το 1870, ο Π.Δ. Ηλιόπουλος είναι πιθανότατα αυτός που μετέφρασε, με τα αρχικά Π. Δ. Η., από τα γαλλικά και τύπωσε σε τόμο ένα παιδικό διήγημα «γεγραμμένον κυρίως διά τα θήλα», με τίτλο *Η μαύρη πουλακίδα*.⁴

Εξοχριστό ενδιαφέρον όμως έχει η Συλλογή διηγημάτων του⁵ που τύπωσε αυτοτελώς δύο χρόνια αργότερα, το 1872, και η οποία σώζεται σήμερα στην Κεντρική Βιβλιοθήκη του Α.Π.Θ. (ανήκε στη συλλογή του Ν.Γ. Πολίτη). Στην έκδοση δεν περιλαμβάνονταν καινούργια διηγήματα του Ηλιόπουλου, αναδημοσιεύονταν όμως, με κάποιες αλλαγές, τέσσερα παλαιότερα κείμενά του: στις σελ. 3-20 το διήγημα «Ραμπιέ. Τουρκικόν διήγημα», με μικρές λεξιλογικές και υφολογικές τροποποιήσεις σε σχέση με τη μορφή του 1859, γεγονός που σημαίνει ότι αναπαρήγαγε πιθανότατα τη μορφή του 1868 (δεν κατόρθωσα να δω την αυτοτελή έκδοση του διηγήματος στα 1868): στις σελ. 21-41 «Ο Κιθαρωδός. Αθηναϊκή σκηνή», με μικρές υφολογικές αλλαγές σε σύγκριση με τη μορφή του 1859: στις σελ. 42-61 «Η Ελένη. Διήγημα Σπετσών», το οποίο στην ουσία είναι μια ελαφρά τροποποιημένη μορφή του διηγήματος «Η ανύμφευτος νύμφη. Διήγημα Σπετσών», που είχε δημοσιεύσει στο περ. Άρτεμις (1866): στις σελ. 62-80 «Η Αγγελική. Διήγημα υδραϊκόν», με σημαντικές θεματικές αλλαγές σε σύγκριση με τη μορφή του 1866.

Επίσης, από τα βιβλιογραφημένα έργα του Ηλιόπουλου σημειώνω ότι ο πρώτος τόμος της Πολυξένης (1850) καθώς και η Ραμπιέ (1868) αναγράφονται στα δελτία της Κεντρικής Βιβλιοθήκης του Α.Π.Θ., δεν είναι όμως δυνατή για την ώρα η αναζήτησή τους (εξαιτίας των εργασιών ηλεκτρονικής καταγραφής του υλικού της βιβλιοθήκης). Μη προσιτή είναι και η δεύτερη έκδοση της Πρακτικής στενογραφίας (1887) που αναγράφεται στα δελτία της Εθνικής Βιβλιοθήκης. Αντίθετα, η Ψυχολογία ήτοι ψυχολογική ανθρωπολογία (1869) σώζεται στην Κεντρική Βιβλιοθήκη του Α.Π.Θ.⁶

Μένει ακόμη άγνωστο το έτος του θανάτου του. Φτάνει όμως σίγουρα ως τα εξήντα δύο του χρόνια, στις αρχές του 1893, αφού το έργο *Ιστορία της Διορυχής του ισθμού της Κορίνθου*⁷ που τυπώνεται εκείνη τη χρονιά είναι με βεβαιότητα δικό του. Η ιδιότητα του «καθηγητού» που αποδίδεται στον συγγραφέα και που τη συναντούμε και σε παλαιότερα έργα του Ηλιόπουλου δεν επιτρέπει να έχουμε αμφιβολίες για την πατρότητά του, ενώ η αναφορά στη σελ. 15 ότι «Η δ' εκσκαφή της Διώρυγος αξαμένη από των αρχών Μαρτίου 1890 πιθανώς περαιούται περί τας αρχάς Ιουλίου του παρόντος έτους» σιγουρεύει ότι ζούσε, τουλάχιστον, έως την άνοιξη του 1893.

Το πεζογραφικό έργο του Ηλιόπουλου που προκύπτει από τα νέα αυτά ερευνη-

τικά στοιχεία κραταιώνει την άποψη ότι οι Έλληνες πεζογράφοι των μέσων του 19^{ου} αι. δεν αγνοούσαν τη γύρω τους πραγματικότητα. Στο έργο του είναι συχνός ο συνηθισμένος προβληματισμός της εποχής για το μυθιστόρημα, με αφορμή τις επικρίσεις που δεχόταν αυτό το είδος για αναληθοφάνεια. Οι υποσημειώσεις, για παράδειγμα, που συμπλήρωναν τη δεύτερη έκδοση της *Αιματωμένης Λίμνης* (1869) προσπαθούσαν να προλάβουν τη δυσπιστία του αναγνώστη σχετικά με την αλήθεια και την ακρίβεια των περιγραφόμενων χώρων και των αφηγούμενων περιστατικών.

Επιπλέον, είναι φανερό ότι ο Ηλιόπουλος επιχείρησε να καταγράψει στα πεζά του μian *étude des mœurs* του ελληνικού χώρου και του χώρου της οθωμανικής Ανατολής. Πολύ νωρίς, το 1859, στο εκδοτικό σημείωμα του περιοδικού του, αναφερόμενος στα πρωτότυπα πεζογραφήματά του που επρόκειτο να δημοσιεύσει, δήλωνε ότι «εν μυθιστορική υφή, επροσπαθήσαμεν να σκιαγραφήσωμεν ήθη και έθιμα και χαρακτήρας και τόπους και εν γένει πράγματα ανατολικά και ιδίως Ελληνικά». Η προσπάθεια αυτή καταγράφεται εντονότερα στους υποτίτλους των διηγημάτων που συμπεριλαμβάνονται στη συλλογή του 1872. Ένα από αυτά μάλιστα, «*Η Ελένη, Διήγημα Σπετσών*», είναι μια τυπική νησιώτικη «ηθογραφία», σαν κι αυτές που θα δημοσιευτούν σωρηδόν από την επόμενη δεκαετία κ.εξ., παρότι οι λογοτέχνες της περιόδου από το 1880 κ.εξ. δεν φαίνεται να γνωρίζουν το έργο του.⁸

Επίσης, η λογοτεχνική του παραγωγή και η σχετική με αυτή εκδοτική του δραστηριότητα δεν κόπασε στα νιάτα του αλλά συνεχίστηκε ως και την πέμπτη δεκαετία της ζωής του, παρουσιάζοντας μάλιστα μian εντυπωσιακή πύκνωση γύρω στα 1870. Το ότι μειώθηκε από τις αρχές της δεκαετίας του 1870 κ.εξ., όταν ήταν πλέον καθηγητής, ίσως να οφείλεται, πέρα από την ηλικιακή κάμψη, και στο γεγονός ότι η συγγραφική του δράση εξυπηρετούσε, για μian εικοσαετία περίπου, αφενός την ικανοποίηση κλίσεων και την αναζήτηση δόξας αφετέρου όμως και την κάλυψη βιοποριστικών αναγκών οι τελευταίες, όταν έγινε πια καθηγητής, καλύπτονταν από άλλες προσόδους. Τότε επιχείρησε και έναν εκδοτικό απολογισμό της συγγραφικής του παραγωγής.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Αλέξης Πολίτης, «Αθησαύριστη βιογραφία του Πάνου Δ. Ηλιόπουλου», *Μικροφιλολογικά* 10 (Φθινόπωρο 2001) 15-19.
2. Από τον πρόλογο του διηγήματος φαίνεται ότι ο Ηλιόπουλος είχε επισκεφτεί πριν από το 1859 την Κωνσταντινούπολη και ότι είχε εκεί συγγενείς.
3. *Η Αιματωμένη Λίμνη* υπό Π.Δ. Ηλιοπούλου, έκδοσις δευτέρα, Εν Αθήναις, τύποις «Φιλολογικού Μουσείου», 1869 (σελ. 80). Την πρώτη μορφή της *Αιματωμένης Λίμνης* μελέτησε η Γεωργία Δράκου, «... αναλόγως της σμικρότητος ημών». Οι πρώτες προσπάθειες μεταφύτευσης των Αποκρύφων στην Ελλάδα (1845-1855)», *Αντί* 641 (1 Αυγ. 1997, αφιέρωμα: «Το ελληνικό απόκρυφο μυθιστόρημα του 19ου αιώνα») 24-25.
4. Βιβλιοθήκη των Παίδων. *Η μαύρη πουλαχίδα*. Διήγημα παιδικόν συγγραφέν υπό Μητρός Οικογενείας. Κατά το γαλλικόν υπό Π.Δ.Η. Εν Αθήναις, τύποις Φιλολογικού Μουσείου, 1870. Αντλώ την πληροφορία από τον Κυρ. Ντελόπουλο, *Παιδικά και νεανικά βιβλία του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, 1995, λήμμα αρ. 564, σ. 271, όπου αναπαράγεται και ο πολύ ενδιαφέρων για την ιστορία της παιδικής λογοτεχνίας πρόλογος.

5. Συλλογή διηγημάτων, συγγραφέων υπό Π.Δ. Ηλιοπούλου, Αθήνησι, τύποις Εκατόγχειρος, 1872 (σελ. 80).
6. Ψυχολογία ήτοι Ψυχολογική Ανθρωπολογία, φιλοπονηθείσα υπό Π.Δ. Ηλιοπούλου, Πρωτ. Φ. πρώην καθηγητού γυμνασίου, προς χρήσιν των Γυμνασίων, Εν Αθήναις, τύποις Φιλολογικού Μουσείου, 1869 (σελ. 1-104). Το βιβλίο είναι αφιερωμένο στον Θεόδωρο Δούμπα, γόνο, προφανώς, της γνωστής βιεννέζικης οικογένειας.
7. Ιστορία της διορυχής του ισθμού της Κορίνθου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς. Υπό Π.Δ. Ηλιοπούλου καθηγητού, εκδομένη υπό Σ. Κουσουλίνου, Εν Αθήναις, παρά τω εκδότη Σ. Κουσουλίνου, 1893 (σελ. 16). Σώζεται στη Γεννάδιο και αναγράφεται στα δελτία της Κεντρικής Βιβλιοθήκης του Α.Π.Θ.
8. Ο πεζογράφος Ηλιοπούλος φαίνεται, πράγματι, ότι αγνοήθηκε από τους κατοπινούς συγγραφείς, μελετητές και ανθολόγους, όχι όμως και ο ποιητής. Όπως δείχνει μια πρόχειρη έρευνα που έκανα στον χώρο των ποιητικών ανθολογιών, συμπεριελήφθη σε κάποιες από αυτές, ακόμη και ως τις αρχές της δεύτερης δεκαετίας του 20ού αιώνα. Βλ., π.χ., Νέα άσματα παιδαγωγικά [...] Ιουλίου Έννιγγ [...] Μέρος Δ', Εν Αθήναις 1882 (είδα την αναφορά στον Ντελόπουλο, ό.π., λήμμα αρ. 715, σ. 357) Αθών [...] υπό Ν.Α. Ιωαννίδου και Κ.Ν. Μαρκοπούλου, Εν Κωνσταντινουπόλει 1885 (είδα την αναφορά στον Ντελόπουλο, ό.π., λήμμα αρ. 790, σσ. 383-384) Νέα Ελληνική Ανθολογία περιέχουσα τα εκλεκτότερα έργα των νεωτέρων ποιητών της Ελλάδος από του Ρήγα Φεραίου μέχρι των ημερών μας, Νέα Υόρκη, εκδ. Ατλαντίδος, 1913 (σ. 91: «Η Αύρα» υπό Π. Ηλιοπούλου).

Λάμπρος Βαρελάς

Βραχύ συμπλήρωμα στή Βιβλιογραφία Κάλβου

Ανατρέχοντας, για άλλα ζητούμενα, στή συστηματική και ογκώδη Βιβλιογραφία Άνδρέα Κάλβου (1818-1988) τού Γ. Άνδρειωμένου (Ε.Λ.Ι.Α. 1993) είδα, τυχαία, πώς έλειπε ή αναγραφή ενός λήμματος: Χρυσ. Βάγια, «Στόν τάφο τού Κάλβου», Ένδοχώρα, χρ. Α', τχ. 4 (Μάρτ.-Άπρ. 1960), σσ. 253-254. Άπό τίς στήλες τού γιαννιώτικου περιοδικού, όπου τό δημοσίευσα όταν τό έλαβα, τό μεταφέρω εδώ, όχι για τή φιλολογική ή κριτική του αξία, αλλά για τή θερμή περιγραφή τού χώρου έξ αυτοψίας («στό παρεκκλησί τής Άγίας Μαργαρίτας», «στά κράσπεδα τού Λάουθ», τάφος ηλιόλουστος και έπιβλητικός, ενώ «μιά δρύς πελώρια» έσκεπε πολλούς από τούς άλλους τάφους) και για τήν μεταγραφή -εκ τού λατινικού;- τού εκκλησιαστικού χωρίου τής ταφόπλακας.

Στόν τάφο του Κάλβου

Του ΧΡΥΣ. ΒΑΓΙΑ

Άς μή μού δώση ή μοίρα μου/ εις ξένην γήν τόν τάφον.
Είναι γλυκίς ό θάνατος/ Μόνον όταν κοιμώμεθα/ εις τήν πατρίδα...

Αυτά έγραψε σέ μίαν ώδή του ό ΚΑΛΒΟΣ θέλοντας νά αφήσει τήν στερνή του πνοή στά φιλόξενα χώματα τής Ελλάδας. Δέν ήταν όμως λιγώτερο φιλόξενη ή βρεττανική γή όπου για ένενήντα ένα χρόνια στό νεκροταφείο μιάς όμορφης και χαρούμενης πολιτείας στό Λάουθ

ἔμειναν τὰ ὄστα τοῦ Ἀνδρέα Κάλβου, πλάι ἀπὸ τὰ λείψανα τῆς ἀγγλίδας γυναίκας του Καρλόττας.

Τὸ Λάουθ βρίσκεται στὴν περιφέρεια τοῦ Λίνκοσαιρ, τρεῖς ὥρες βόρεια τοῦ Λονδίνου. Τὸ τραῖνο πού μέ ἔφερε στὴν πολιτειούλα αὐτὴ διέσχισε μίαν ἀπέραντη κοιλάδα, εὐφορὴ καὶ μέ ὀργιώδη βλάστηση. Ἡ βρετανικὴ ἐξοχὴ εἶναι πάντα ἡμερὴ, καλοβαλμένη, ἕνας ἀπέραντος περιποιημένος κῆπος μέ γραφικὲς ἐπαυλεῖς, πεντακάθαρους δρόμους, μιά ἀντίθεση μέ τὰ μελαγχολικὰ καὶ γκριζὰ κτίρια τοῦ κεντρικοῦ Λονδίνου. Χθὲς, ὅμως, μέσα στὸν ἀνοιξιάντικο ἥλιο, ἡ ἐξοχὴ τοῦ Λίνκοσαιρ φάνταζε σάν παραμυθένια χώρα. Ὁ ἥλιος ἔλουζε τὰ καταπράσινα λειβάδια, γυάλιζαν πεντακάθαρες οἱ στέγες τῶν ἐπαυλεῶν, ἀκίνητα καὶ καθαρὰ σάν κρύσταλλο τὰ μικρὰ ρυάκια στὴν ἄκρη τοῦ δρόμου, ἡ ἀγλὴ στό βάθος τοῦ ὀρίζοντα εἶχεν ἀραιώσει καὶ διαγράφονταν νοητικὰ οἱ μαλακὲς πτυχωσεις τοῦ ἐδάφους, καὶ τὸ περιγράμμα ἐκκλησιῶν καὶ μικρῶν χωριῶν.

Ἡ ἡρεμία τῶν τόπων, ἡ θαλπωρὴ πού ἦταν διάχυτη στὸν ὀρίζοντα, τὸ χαρούμενο περιβάλλον θύμισαν ἔντονα ἑλληνικὸ τοπίο. Μέσα στὸν περίγυρον αὐτὸν χωρὸ βρίσκεται τὸ Λάουθ ὅπου ἔζησε τὰ τελευταῖα 14 χρόνια τῆς ζωῆς του ὁ Κάλβος, ἐκεῖ πού πέθανε καὶ θάφτηκε. Το παρεκκλήσι τῆς Ἁγίας Μαργαρίτας μέ τὸ μικρὸ του νεκροταφεῖο βρίσκεται στὰ κρᾶσπεδα τοῦ Λάουθ, καὶ ἂν βρίσκονταν στὴν κορυφὴ ἐνὸς λόφου, θὰ νόμιζε κανεὶς πῶς εἶναι παρεκκλήσι τοῦ προφήτη Ἡλία, κάπου στὴν ἑλληνικὴ ὑπαιθρο.

Δέν πᾶνε μερικὲς μέρες, πού ἡ ἑλληνικὴ πρεσβεία τοῦ Λονδίνου φρόντισε γιὰ τὴν ἐκταφὴ τῶν ὀστέων τοῦ Κάλβου καὶ τῆς γυναίκας του Καρλόττας. Ὁ νεωκόρος τοῦ παρεκκλησιοῦ μέ ὠδήγησε στό μέρος πού ἦταν θαμμένος ὁ ποιητής. Τὸ χῶμα ὅπου ἦταν πρῶτα οἱ τάφοι ἦταν νισκαμμένο καὶ πλάι βρίσκονταν ὁ συμπαγὴς πέτρινος σταυρός, γκριζοπράσινος ἀπὸ τοὺς ὑγροὺς χειμῶνες ἐνὸς αἰῶνα περίπου. Ἔσκυψα καὶ διάβασα τὰ μισοσθημένα γράμματα τῆς ταφόπλακας.

Ἀγαπήθηκε πολὺ ἀπὸ ὄλους.

Δέν εἶναι νεκρός, ἀλλὰ κοιμᾶται.

Ἐφυγε γιὰ νὰ ξεκουραστεῖ μόνον καὶ

Ὁ Χριστός, ὁ Κύριός μας, θὰ τὸν φυλάει,

τώρα καὶ γιὰ πάντα εὐλογημένο...

Θυμήθηκα στίχους τοῦ ποιητῆ ἀπὸ μίαν ὠδὴ ἀφιερωμένη στὸν Ἱερό Λόγο:

Ἄς μὴν βρέξη ποτέ τὸ σύννεφον

καὶ ὁ ἄνεμος, σκληρός, ἄς μὴ σκορπίση

τὸ χῶμα τὸ μακάριον

πού σᾶς σκεπάζει...

Ἦταν εἰρηνικὸ τὸ τοπίο γύρω ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο, γαλήνη βασίλευε καὶ μέσα σ' αὐτό. Μιά πελώρια δρυς στό κέντρο, ἄπλωνε τὰ προστατευτικὰ της κλαδιά καὶ σκεπάζε πολλοὺς τάφους. Ὅμως ὁ τάφος τοῦ ποιητῆ Κάλβου ἦταν στό ξέφωτο, λουσμένος ἀπὸ τὸν ἥλιο. Ἀπέριττος, αὐστηρὸς καὶ ἐπιβλητικὸς, ὅπως ἦταν καὶ ὁ μεγάλος ποιητής. Πάντα μαυρο-ντυμένος, γλωμός, ἀδύνατος καὶ μέ αὐστηρὴ ἔκφραση, λιγάκι κουρασμένος ἀπὸ τὴν τύρβη τῆς ζωῆς. Ἀπλοὶ καὶ βαθυστόχαστοι οἱ στίχοι του. Ἡ βρετανικὴ γῆ φιλόξενα τὸν κράτησε κάπου ἕναν αἰῶνα.

Μέ τὴν εὐκαιρίαν αὐτὴ ὑποδεικνύω καὶ τὴ δημοσίευσή ἐνὸς ἀκόμη καλβικοῦ κειμένου: Φάνης Τουλούπης, «Ὁ διδακτισμὸς στὸν Κάλβο», Ἐνδοχώρα, χρ. Α', τχ. 1 (Σεπτ.-Ὀκτ. 1959), σσ. 41-48.

Γιάννης Δάλλας

Η ελληνική μπαλλάντα πριν από τον Βιζυηνό

Εάν κοιτάξει κανείς το λήμμα «μπαλλάντα» στο «Ευρετήριο μετρικών θεμάτων» της Βιβλιογραφίας Νεοελληνικής Μετρικής (Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2000), θα διαπιστώσει πως η λόγια ελληνική μπαλλάντα δεν έχει τύχει, μέχρι στιγμής, ιδιαίτερης προσοχής από τους μελετητές. Από τις δεκαεπτά αναφορές που περιλαμβάνονται στο λήμμα, μόνο δύο είναι μονογραφίες, δύο είναι άρθρα που ασχολούνται αποκλειστικά με τη μπαλλάντα, επτά είναι λήμματα διαφόρων εγκυκλοπαιδειών και οι υπόλοιπες είναι απλές μνείες του είδους (από λίγες σειρές μέχρι και δύο σελίδες) σε άρθρα που ασχολούνται με γενικά ή και πιο ειδικά ποιητικά θέματα.

Η μελέτη των παραπάνω εργασιών ή αναφορών δείχνει ότι η μπαλλάντα δεν έχει, τις περισσότερες φορές, αντιμετωπιστεί με κριτική διάθεση. Το πιο πρόσφατο από τα άρθρα που επιβεβαιώνουν την παραπάνω διαπίστωση είναι εκείνο του Γιώργου Βελουδή με τίτλο «Η νεοελληνική μπαλλάντα» (*Το Βήμα*, 28 Ιουλίου 1996), όπου ο συγγραφέας διατυπώνει την άποψη ότι εισηγητής της μπαλλάντας στην Ελλάδα είναι ο Βιζυηνός. «Ο εορτασμός των 100 χρόνων από το θάνατο του Γ. Βιζυηνού», γράφει ο Βελουδής, «θα έχει μεγαλύτερο ενδιαφέρον, αν, πλάι στον αναγνωρισμένο πρωταγωνιστικό του ρόλο στην εκκόλαψη της νεοελληνικής 'ηθογραφίας' στη δεκαετία του 1880, ανακαλυφθεί και προβληθεί μια άλλη, παραγνωρισμένη, όψη του έργου του, όπως είναι η δημιουργία ενός νέου για την Ελλάδα ποιητικού είδους: της 'μπαλλάντας'». Ο Βελουδής παρατηρεί επίσης πως το λήμμα 'Βαλλιστικόν άσμα' που είχε γράψει ο Βιζυηνός για την Εγκυκλοπαίδεια Bart and Hirst (1891) μαζί με τη μελέτη του για την ευρωπαϊκή μπαλλάντα (Ανά τον Ελικώνα), που πρωτοδημοσιεύτηκε στην *Εστία* το 1894, τον καθιστούν «τον πρώτο Έλληνα θεωρητικό της ευρωπαϊκής μπαλλάντας».

Με τα γραφόμενά του αυτά ο Βελουδής φαίνεται να θεωρεί ανακάλυψή του τη βεβαιότητα ότι ο Βιζυηνός πρέπει να θεωρείται εισηγητής της μπαλλάντας στη χώρα μας. Στην πραγματικότητα, όμως, επαναλαμβάνει έναν από τους πιο διαρκείς μύθους της νεοελληνικής κριτικής. Ιδρυτής του μύθου αυτού φαίνεται να είναι ο ίδιος ο Βιζυηνός, ο οποίος στο σημείωμα που συνοδεύει την έκδοση (1883) στο Λονδίνο της ποιητικής του συλλογής *Αθίδες αύραι* γράφει: «Ο κ. Βιζυηνός έσχε την επιτυχή ιδέα να επεξεργαστεί πρώτος αυτός πολλούς περιέργους μύθους και παραδόσεις αγράφους του ελληνικού λαού». Όμως ο Παλαμάς πρέπει να είναι εκείνος που με το κριτικό του κύρος κατέστησε αναμφισβήτητη την παραπάνω πεποίθηση γράφοντας στα 1916 («Βιζυηνός και Κρυστάλλης», *Άπαντα*, τόμ. 8, σ. 330): «Με τις μπαλλάντες του, φαίνεται η προσπάθεια του Βιζυηνού να ξαναφυτέψει και να καλλιεργήσει στα θρακικά χώματα για το πρασίνισμα όλης της ελληνικής γης, ονειρεμένο χλωρόδεντρο, βλαστάρι βοριανών κλιμάτων, τη μπαλλάντα. [...] Τίτλος τιμής είναι γι' αυτόν πως έμπασε μέσα στην ποίηση μας τα βαλλίσματα».

Μετά τον Παλαμά, σχεδόν κάθε αναφορά που γίνεται στην ποίηση του Βιζυηνού ή στη συμβολή του στη νεοελληνική λογοτεχνία συνοδεύεται από το σχόλιο ότι ο Βιζυηνός είναι ο εισηγητής της λόγιας μπαλλάντας στην Ελλάδα.

Όμως η πεποιθήση αυτή είναι λανθασμένη, όπως δείχνουν τα πρώτα στοιχεία μιας έρευνας που βρίσκεται σε εξέλιξη σχετικά με τη νεοελληνική μπαλλάντα. Σύμφωνα με τα στοιχεία αυτά, οι περισσότεροι από τους γνωστούς Έλληνες ρομαντικούς ποιητές έχουν γράψει μπαλλάντες. Αναφέρω ενδεικτικά τους Αλ. Ρίζο Ραγκαβή, Γεώργιο Τερτσέτη, Ι. Ισιδώριδη Σκυλίση, Γ.Ε. Μαυρογιάννη, Γεώργιο Ζαλοκώστα, Ιούλιο Τυπάλδο, Γεράσιμο Μακρορά, Αριστοτέλη Βαλαωρίτη, Αχιλλέα Παράσχο, Άγγελο Βλάχο και Ιω. Παπαδιαμαντόπουλο.

Αλλά πότε και από ποιον πρωτογράφησαν μπαλλάντες στην Ελλάδα; Το ερώτημα δεν μπορεί, προς το παρόν, να απαντηθεί με βεβαιότητα. Το 1821, πάντως, το έτος κατά το οποίο δημοσιεύεται το ποίημα του Σπυριδώνα Τρικούπη *Ο Δήμος*, ο Διονύσιος Σολωμός γράφει τα ποιήματα «Η τρελή μάνα» και «Τα δύο Αδέρφια». Και τα τρία παραπάνω ποιήματα είναι μπαλλάντες, του Τρικούπη δημοτικότερο. Το γεγονός αυτό δείχνει πως οι Έλληνες ποιητές γράφουν μπαλλάντες ήδη από πολύ νωρίς. Το ενδιαφέρον για την μπαλλάντα παρουσιάζεται αυξανόμενο με την ίδρυση του ελληνικού κράτους, η οποία ωθεί τους ποιητές να νιώσουν πιο επιτακτικά την ανάγκη δημιουργίας εθνικής ποίησης, το πατριωτικό περιεχόμενο της οποίας ταιριάζει ιδιαίτερα στη μορφή της μπαλλάντας.

Όσον αφορά τη σχέση του Σολωμού με τη μπαλλάντα πρέπει να γίνει ξεχωριστή αναφορά. Απόδειξη του ενδιαφέροντος του ποιητή για το είδος αποτελεί και το δοκίμιό του «*Idee sulla ballata di Schiller "Il conte di Habsburg"*», στο οποίο ο Σολωμός διατυπώνει τις ιδέες του για τη γνωστή μπαλλάντα του Σίλλερ. Η ωριμότητα που επέφερε στον Σολωμό η επαφή του με τη γερμανική σκέψη φαίνεται πως υπήρξε το κίνητρο για να ξαναασχοληθεί με το είδος της μπαλλάντας κατά την ώριμη περιόδο του. Αν κοιτάξει κανείς προσεκτικά τα ποιήματα της ώριμης περιόδου, θα οδηγηθεί στο συμπέρασμα πως ο Σολωμός επιχείρησε να ξαναγράψει τουλάχιστον μία ακόμη μπαλλάντα: όλα δείχνουν ότι τα αποσπάσματα του ποιήματος «*Νικηφόρος ο Βρυένιος*» είναι αποσπάσματα μιας μπαλλάντας που έχει ως πρότυπο τη μπαλλάντα του Σίλλερ «*Ο κόμης του Αψβούργου*». Έχει, ακόμη, υποστηριχθεί, ότι ο *Κρητικός* είναι μπαλλάντα.¹

Ένα ακόμη πολύ ενδιαφέρον κεφάλαιο στην ιστορία της λόγιας μπαλλάντας πριν από τον Βιζυηνό αποτελούν οι μεταφράσεις διάσημων ευρωπαϊκών, κατά κύριο λόγο, μπαλλαντών. Εκτός από τη πολυμεταφρασμένη περίπτωση της «*Ελεωνόρας*»² του Μπύργκερ, υπάρχουν όχι λίγες άλλες μεταφράσεις ποιημάτων του είδους.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Αλή Ιωαννίδου, «*Sotto il velo della poesia: μία διερεύνηση της ποιητικής του 'Κρητικού'*», *Πόρφυρας*, τχ. 95-96 (Ιούλ.-Σεπτ. 2000), *Αφιέρωμα στον Διονύσιο Σολωμό*, σ. 263-287.

2. Βλ. τη μελέτη της Κίρκης Κεφαλέ *Οργή Θεού: Οι ελληνικές εκδοχές της «Ελεωνόρας»* του Μπύργκερ, Νεφέλη, Αθήνα 1999.

*Διδακτορική διατριβή με θέμα την ελληνική μπαλλάντα πριν από τον Βιζυηνό εκπονείται στο Τμήμα Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Μαρία Τόμπρου

Δυο ανέκδοτα ποιήματα του Γεωργίου Μαρτινέλη

Το 1921, η κόρη του κερκυραίου ποιητή Γεωργίου Μαρτινέλη (1836-1896) εξέδωσε στην Αθήνα έναν τόμο με τα ποιήματά του, ευλαβικό μνημόσυνο και χρέος προφανές προς τον αδικολησιμωμένο λογοτέχνη πατέρα της. Ο τόμος αυτός αποτελείται από 126 σελίδες, φέρει τον τίτλο *Γεώργιος Μαρτινέλης, Τραγούδια*, και περιέχει ένα υπολογίσιμο τμήμα από το ανέκδοτο έργο του αιρετικού αυτού ποιητή, που έμεινε στην αφάνεια, επειδή δεν ακολούθησε τα βήματα των άλλων σολωμικών και δεν εντάχθηκε στην Κερκυραϊκή Σχολή.¹ Η έκδοση αυτή περιέλαβε τα, κατά την άποψη τού υπό τα αρχικά Κ. Β. επιμελητή της, πιο αντιπροσωπευτικά και δημοσιεύσιμα από τα ανέκδοτα κείμενα του ποιητή, και είναι οπωσδήποτε επηρεασμένη από τις επιθυμίες, αλλά και την έξωθεν επιβαλλόμενη αυτολογοκριτική διάθεση της κόρης τού Γ. Μαρτινέλη Ελένης Β. Σπυράκη.²

Υπευθυμίζουμε ότι η πολιτική μεταβολή ύστερα από τις εκλογές της 1ης Νοεμβρίου του 1920, κατά τις οποίες ηττήθηκαν οι Φιλελεύθεροι, αλλά και η λογοκρισία λόγω της εμπόλεμης κατάστασης με την Τουρκία και των δυσίωνων μηνυμάτων από το μικρασιατικό μέτωπο, συντέλεσαν στη μη δημοσίευση των δύο ανέκδοτων ποιημάτων που ακολουθούν, εφόσον αυτά καυτηριάζουν ανελέητα αφενός την οικονομική πολιτική και την ανάληψη σπατάλη, και αφετέρου, και το κυριότερο, το Παλάτι, τους αυλικούς, τη βασιλεία, αλλά και τον ίδιο το βασιλιά, που ο Μαρτινέλης του προσάπτει ουκ ολίγα, μεταξύ των οποίων την αδιαφορία, την τρυφή και την αργία. Έτσι, η σύμπτωση της θεματικής του, αν και αναφερομένης στα προ του 1897 γεγονότα, μοιραία θα συνδεόταν με όσα κρίσιμα συνέβαιναν κατά το 1921. Θα προκαλούσαν, μάλιστα, τα ποιήματα αυτά ιδιαίτερη αίσθηση, εφόσον θα καταδείκνυαν τη χρόνια νόσο του βασιλικού θεσμού.³

Πιο συγκεκριμένα, στις σελίδες 83-112 του προμνημονευθέντος τόμου δημοσιεύονται 28 τον αριθμό ανέκδοτα ποιήματα του Μαρτινέλη από την ενδιαφέρουσα συλλογή του «Σατυρικά», με επεμβάσεις διορθωτικές του επιμελητή, στη γλώσσα της αρεσκείας του, κυρίως.⁴ Προφανώς, για λόγους πρόνοιας και αποφυγή προκλήσεων και πιθανών κυρώσεων, δύο ποιήματα της συλλογής αυτής δεν περιλήφθηκαν στην έκδοση του 1921. Πρόκειται για τους αριθμούς 20 και 23 του χειρογράφου του ποιητή, από το οποίο ο επιμελητής του τόμου αντέγραψε, σύμφωνα με την έγκυρη μαρτυρία του,⁵ τα εκδοθέντα σατυρικά ποιήματα. Αν και, όπως αναφέραμε, τα έργα αυτά γράφτηκαν από τον Μαρτινέλη πολλά χρόνια πριν, ωστόσο θα έξυναν πηλγές και θα έρχονταν την κρισιμότετη στιγμή να χτυπήσουν τον κομματισμό και την ασυδοσία της βασιλείας, λίγο προ της Μικρασιατικής καταστροφής, ενώ το κράτος βρισκόταν σε δεινότατη θέση, ο διχασμός στο αποκορύφωμά του και ο λαός σε πρωτοφανή ταραχή.

Τα παραθέτουμε χωρίς αλλαγές που να προδίδουν το ύφος του Μαρτινέλη. Τα ποιήματα είναι άτιτλα και φέρουν μόνον αύξοντα αριθμό στο χειρόγραφο. Σημειώσαμε ότι σύνολη η συλλογή περιείχε 30 αριθμημένα ποιήματα (1-30).⁶

20.

Βάλτε φόρους ακόμα σ' άλλα νέα,
στο σεντόνι, στο πάπλωμα, στο στρώμα,
στον κτύπο της καρδιάς, εις την ιδέα,
στην πνοή που μας βγαίνει από το στόμα.

Κι ας χάνετ' ο παράς, που ξαλιστράει
βαθιά στην καταβόθρα των κομμάτων!
μη χάνεσθε το έθνος σάς βοηθάει
με τ' ανοικτό πηγάδι των χρημάτων.

Αλλ' ειπέτε μας τέλος τι συμβαίνει,
σεις υπουργοί, του έθνους πληρεξούσιοι.
Ενώ παράς στην τσέπη μας δεν μπαίνει,
μας ψάλλετε πως είμεθα και πλούσιοι!

Το Κράτος ήδη πνίγεται στα χρέη,
που δύσκολα θα βρει το καταφύγιο
και κάθε νια Κυβέρνηση μας λέει
που θα μας φέρει τάχα το Ισοζύγιο!¹⁸

23.

Ε τι καλή ζωή, χαριτωμένη,
νάχεις τους Αυλικούς να σε δουλεύουν
μ' ασήμια και χρυσάφια στολισμένοι,
και νάχεις κι Υπουργούς να σε χορεύουν.

Εσύ παιδιά να κάνεις κάθε χρόνο
κι η καλή σου Βουλή να τα προικίζει,
να γδύνει τον λαό σου δίχως πόνο
κι ολόκληρα χωριά να τους χαρίζει.

Αμέριμνος εσύ να βασιλεύεις
κι ο φίλος Υπουργός να καμαρώνει.
Συχνά, βασιλικά να ταξιδεύεις
κι όλα ο φτωχός λαός να τα πλερώνει!

Θησαυρούς για το μέλλον να συναίζεις
και, βαρεμένος πάντ' απ' την αργία,
να πιάνεις μύγες, για να διασκεδάζεις...
-Τι δώρο στους λαούς η Βασιλεία!

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. τις εργασίες μας «Η αποδοχή του Ανδρέα Λασκαράτου ως πνευματικής προσωπικότητας στον ευρύτερο χώρο της Επτανήσου», που θα δημοσιευθεί στον προσεχή τόμο των Κεφαλληνια-

κών Χρονικών, και «Γλωσσικές διαφορές και διαμόρφωση νέων τάσεων στα Επτάνησα στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα (Η περίπτωση του Κερκυραίου ποιητή Γεωργίου Μαρτινέλη, 1836-1896)», που θα δημοσιευθεί στον προσεχή 3ο τόμο του *Τεκμηρίου*, του Τμήματος Αρχαιονομίας και Βιβλιοθηκονομίας του Ιονίου Πανεπιστημίου.

2. Η λανθασμένη αναγραφή της ως Ψυράκη προφανώς υπήρξε η αιτία της επανατύπωσης του εξώφυλλου, ενώ η 3η σελίδα του ψευδεξώφυλλου, που ωστόσο υπήρξε ακριβής μίμηση αυτού παρά την τυπογραφική δεοντολογία, παρέμεινε με το λανθασμένο επίθετο «Ψυράκη».

3. Πολύ σχετικά με τη συλλογή «Σατυρικά» του Μαρτινέλη είναι τα «Σατυρικά γυμνάσματα» του Κωστή Παλαμά (Απαντα, τόμ. 5ος, σ. 229-74, Μπίρης). Σύγκριση των δύο συλλογών θα επιχειρήσουμε στην εισαγωγή της έκδοσης των Απάντων του Μαρτινέλη, που ετοιμάζουμε. Εδώ θα μνημονεύσουμε και την παράλληλη περίπτωση της Πηνελόπης Δέλτα, καταγραμμένη σε άλλη χρονική συγκυρία, στο *Παραμύθι χωρίς όνομα*, αλλά με πολλά κοινά ιδεολογικά στοιχεία.

4. Ο επιμελητής, θέλοντας να προσαρμόσει τη γλώσσα των 28 ποιημάτων των «Σατυρικών», αλλά και ολόκληρου του τόμου, στα γλωσσικά δεδομένα της δημοτικής της εποχής του, εκτός από τις ανώδυνες –και θεμιτές μέχρι ενός σημείου– ορθογραφικές διορθώσεις, έκανε αψυχολόγητες παρεμβάσεις σε τύπους και σε φθόγγους, αποδίδοντας με το ψυχαρικό τυπικό την ήπια επτανησιακή γλώσσα του Μαρτινέλη.

5. Βλ. τον Πρόλογο, ό.π., σ. 5-6.

6. Προσαρμόσαμε την ορθογραφία στα σημερινά δεδομένα (υποτακτική με ει αντί η υπογεγραμμένο, ρήματα σε –ώνη με ωμέγα και όχι με όμικρον, κατά τη συνήθεια του τέλους του 19ου αι., αιτιατική σε –ες αντί –αι [μύγες αντί μύγαις του χειρογράφου] κ.ά.) χωρίς παρά ταύτα να αλλοιωθεί ακουστικά το πρωτότυπο.

7. =ξελιστράει, με ένοχο τρόπο εισέρχεται.

8. Στο χειρόγραφο η λέξη υπογραμμισμένη, ως όρος της μόδας, ως λέξη του τύπου.

Θεοδόσης Πυλαρινός

Δύο ακόμη μεταφράσεις του Ντάντε

Το πρώτο κεφάλαιο («Traduzioni») της εργασίας *Fortuna neogreca di Dante* (Roma 1966) του Filippo Maria Pontani αποτελεί την πληρέστερη καταγραφή και μελέτη των ελληνικών μεταφράσεων της Θείας Κωμωδίας. Στην εργασία αυτή, η οποία «παρά τις αναπόφευκτες ατέλειές της, παρουσιάζει το πρώτο εξαντλητικό βιβλιογραφικό-κριτικό πανόραμα της τύχης του Ντάντε στην Ελλάδα από τον 17ο αιώνα ως το 1965»,¹ ο Pontani πραγματεύεται τις μεταφράσεις της Θείας Κωμωδίας σε όλες τις μορφές τους (πλήρεις, τμηματικές, μεμονωμένων Ασμάτων, εκτεταμένων χωρίων) από το 1844, έτος εμφάνισης της πρώτης μετάφρασης, ως τη συγγραφή της μελέτης του. Στις 31 μεταφράσεις που κατέγραψε ο Pontani (και τους 32 μεταφραστές: μία μετάφραση έχει γίνει από κοινού από δύο πρόσωπα) προστέθηκαν αργότερα άλλες έξι μεταφράσεις (και ισάριθμοι μεταφραστές), που του είχαν διαφύγει: δύο που ανακάλυψε ο Letterio Augliera (1972),² μία που εντόπισε ο ίδιος ο Pontani (1974)³ και τρεις που βρήκε η Anna Di Benedetto Zimbone (1986).⁴

Με την πολύ χρήσιμη εργασία της Φανής Κισκήρα-Καζαντζή *Θεία Κωμωδία: Δώδεκα αθησαύριστες μεταφράσεις*, που κυκλοφόρησε το 2000,⁵ η οποία αναφέρεται στην περίοδο που καλύπτει η εργασία του Pontani, προστέθηκαν έξι ακόμη μεταφράσεις (και ισάριθμα ονόματα μεταφραστών).⁶ Έτσι ο συνολικός αριθμός των κάθε μορφής μεταφράσεων της *Θείας Κωμωδίας* που έγιναν ως το 1965 ανήλθε σε 37 (και των μεταφραστών σε 38).

Στις μεταφράσεις αυτές θα πρέπει να προστεθούν και δύο ακόμη που διέφυγαν της προσοχής των παραπάνω μελετητών. Η πρώτη είναι η μετάφραση δύο περιωρύμων επεισοδίων της *Κόλασης*, την οποία εκπόνησε ο Κερκυραίος ποιητής Γεώργιος Μαρτινέλλης (1836-1896). Πρόκειται για τη μετάφραση των επεισοδίων της Φραντσέσκα ντα Ρίμινι και του κόμη Ουγολίνου, που καταλαμβάνουν τους στίχους 70-142 του 5ου Άσματος και 90-157 του 33ου Άσματος αντιστοίχως. Η μετάφραση περιέχεται στην ποιητική συλλογή του Μαρτινέλλη *Τραγούδια*, που εκδόθηκε μεταθανατίως στην Αθήνα το 1921.

Δεν γνωρίζω πότε έγινε αυτή η μετάφραση, η οποία καταλαμβάνει τις τελευταίες σελίδες της συλλογής («Το επεισόδιο της Φραγκίσκας από Ριμίνιο», «Το επεισόδιο του κόμη Ουγολίνου», σ. 118-126) και είναι η μόνη μετάφραση που περιέχεται σ' αυτήν. Πιθανόν να είχε δημοσιευτεί σε κάποιο επτανησιακό ή αθηναϊκό περιοδικό. Ο Μαρτινέλλης μεταφράζει σε δημοτική γλώσσα, μεταγράφοντας τον ιταλικό εντεκασύλλαβο σε δεκαπεντασύλλαβο, στίχο τον οποίο χρησιμοποιούν τον 19ο αιώνα οι περισσότεροι μεταφραστές της *Θείας Κωμωδίας*. Το ευρύ μήκος και το ανομοιοκατάληκτο του στίχου του επιτρέπει να μείνει πιστός στο γράμμα του πρωτοτύπου. Η μετάφρασή του, που είναι ικανοποιητική, παρά τις αμηχανίες της σε κάποια σημεία, είναι η 23η μετάφραση στα ελληνικά των δύο επεισοδίων (είναι τα περισσότερες φορές, απ' ό,τι οποιοδήποτε άλλο, μεταφρασμένα αποσπάσματα της *Θείας Κωμωδίας*) και επιβεβαιώνει για μία ακόμη φορά τη μεγάλη έλξη που νιώθουν οι Έλληνες μεταφραστές (αλλά και οι ξένοι) για τις τραγικές ιστορίες της Φραντσέσκας και του Ουγολίνου.

Η δεύτερη μετάφραση που δεν περιλαμβάνεται στην καταγραφή των μελετητών είναι εκείνη των τριών αποσπασμάτων από το 26ο Άσμα της *Κόλασης* (στ. 79-84, 9-50, 133-142), που μετέφρασε ο Καβάφης στο γραμμένο το 1894 και ανέκδοτο ως το 1974 δοκίμιό του «Το τέλος του Οδυσσέως».⁷ Πρόκειται για την περιγραφή της συνάντησης του Βιργιλίου και του Ντάντε με τον Οδυσσέα και την αφήγηση από τον Οδυσσέα του θανάτου του. Η μετάφραση είναι πιστή, σε εντεκασύλλαβο ανομοιοκατάληκτο στίχο, και σε καθαρεύουσα αισθητά ζωντανότερη από τις άλλες σε καθαρεύουσα δαντικές μεταφράσεις του 19ου αιώνα (των Α. Ρ. Ραγκαβή, Π. Ι. Μαυροκέφαλου, Γ. Ε. Αντωνιάδη, Κ. Μουσούρου, Γ. Σ. Βουτσινά - Γ.Σ. Σταυρόπουλου).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. το προλογικό σημείωμα της εργασίας. Ο Pontani, ωστόσο, υποβαθμίζει τη σημασία της μελέτης «Ο Δάντης εις την Ελλάδα» του Κώστα Καιροφύλα, που δημοσιεύτηκε στο *Ημερολό-*

γιον της Μεγάλης Ελλάδος (Αθήνα 1933, σ. 145-161), η οποία αποτέλεσε τη βάση της εργασίας του. Η μελέτη του Καιροφύλα προτάχθηκε συντομευμένη («Ο Δάντης στην Ελλάδα») στον πρώτο τόμο της μετάφρασής του της *Θείας Κωμωδίας (Η Κόλαση)*, Αθήνα 1943, σ. 17-26). Η εργασία του Pontani είναι ευρέως εμπλουτισμένη και επεξεργασμένη μορφή της μελέτης του «Dante nella letteratura neogreca», που είχε δημοσιευτεί στον συλλογικό τόμο *Dante nel mondo*, a cura di Vittore Branca e Ettore Caccia, Roma 1965.

2. Letterio Augliera, *In margine alla fortuna neogreca di Dante*, Istituto di Studi Bizantini e Neogreci, Università di Padova, Padova 1972.

3. Filippo Maria Pontani, «Ancora sulla fortuna greca di Dante», *Lettere Italiane*, N. 3, Luglio-Settembre 1974, σ. 297-309.

4. Anna Di Benedetto Zimbone, «Dante nell' Ottocento greco», *Studi di Filologia Bizantina*, N. 3, Catania 1985, σ. 139-160.

5. University Studio Press, Θεσσαλονίκη. Ας σημειωθεί ότι ο πρώτος που ασχολήθηκε με το θέμα «Ο Ντάντε στην Ελλάδα» είναι ο D. C. Hesselning με τη μελέτη του «Dante nella letteratura neoellenica» (*Dante Alighieri 1321-1922: Omaggio dell' Ollanda*, L' Aia 1921, σ. 57-65), η οποία έχει μεταφραστεί στα ελληνικά (D. C. Hesselning, *Ο Δάντης στη νεοελληνική λογοτεχνία*, μετάφραση και σχόλια Α.Γ. Παπαγεωργίου, Αθήνα 1968).

6. Οι μεταφράσεις είναι έξι, παρότι ο τίτλος της εργασίας τις παρουσιάζει ως δώδεκα, γιατί η Κισκήρα-Καζαντζή μετρά ως διαφορετικές μεταφράσεις τις μεταφράσεις διαφορετικών Ασμάτων της *Θείας Κωμωδίας* που έγιναν από τον ίδιο μεταφραστή.

7. Δημοσιεύτηκε από τον Γ.Π.Σαββίδη στο περιοδικό *Δοκίμασία* (Γιάννενα, τόμ. 2, αρ. 5, Ιαν.-Φεβρ. 1974, σ. 9-22) και περιλήφθηκε στο Γ. Π. Σαββίδη, *Μικρά καθαφικά* (Δεύτερος τόμος, Ερμής, Αθήνα 1987, σ. 169-197).

Αλεξάνδρα Σαμουήλ

Παλαμάς και εβραϊσμός: οι αδιερεύνητες εξαρτήσεις και εκβολές ενός θεωρητικού μετασχηματισμού

Έχω επισημάνει και αλλού¹ ορισμένες παρενέργειες από την πρόσφατη κακή εφαρμογή της λεγόμενης «πολιτισμοεικονολογικής» μεθόδου ανάγνωσης σύγχρονων λογοτεχνιών μας κάτω από συγκεκριμένο ιδεοληπτικό πρίσμα. Μαζί με τον Καβάφη —που αποτελούσε το πρώτο παράδειγμά μου— και (λιγότερο) τον Σικελιανό, θύμα μιας τέτοιας ανάγνωσης έπεσε και το έργο του Παλαμά.

Στην ανακοίνωση-άρθρο της Φρ. Αμπατζοπούλου «Οι Εβραίοι των ποιητών: Παλαμάς, Καβάφης, Σικελιανός», η μελετήτρια έχει στόχο να δείξει, ή πιστεύει πως δείχνει, μεταξύ άλλων, τα εξής:²

Στους μύθους των τριών ποιητών, Παλαμά, Καβάφη, Σικελιανού [...] ακόμη κατεξοχήν λόγους περί του ελληνικού πολιτισμού. Και στους λόγους αυτούς ο λαός του Ισραήλ κατέχει κεντρική θέση ως ένας δεύτερος μεσογειακός, περιούσιος λαός, που ζει επίσης στη διασπορά.

Είναι χαρακτηριστικό ότι και οι τρεις πραγματοποιούν την αντιδιαστολή του εβραϊκού με τον ελληνικό λαό, πάντα σε συνάρτηση με μια πρόταση για τον ελληνικό πολιτισμό.

Θα προσπαθήσω να εξετάσω τη θέση των Εβραίων στους εθνικούς μύθους που προτείνουν και στους λόγους που αυτοί οι μύθοι υπηρετούν. Σ' αυτούς διαπλέκονται εθνικισμός, πατριωτισμός, οικουμενισμός.

[...] και για τους τρεις ποιητές οι Εβραίοι είναι ένας αρχαίος λαός, συγγενικός με τον ελληνικό, αλλά και ριζικά διαφορετικός. Όμως η σύγκριση των δύο λαών τούς δίνει την ευκαιρία να διατυπώσουν σκέψεις για τον ελληνικό πολιτισμό και για τον πολιτισμό γενικότερα.

[Στον Παλαμά και στον Σικελιανό] ο ελληνικός μύθος προτείνεται ως οικουμενικός, και αυτόν ακριβώς τον σκοπό εξυπηρετεί ο κοσμοπολίτης Γύφτος στον Παλαμά και ο Ορφέας-Διώνυσος-Μωυσής-Χριστός στον Σικελιανό.

Η οικουμενικότητα των δύο πρώτων ποιητών [Παλαμά, Σικελιανού] οδηγεί στο κέντρο, τον ελληνισμό. Είναι σωστό λοιπόν το σχήμα του ελληνοκεντρισμού.

Προσπάθησα να δείξω ότι η ανάγνωση των εβραϊκών θεμάτων στους Παλαμά, Καβάφη, Σικελιανό μάς οδηγεί καταρχήν στον μύθο των δύο περιούσιων λαών, οι οποίοι συναντώνται, τέμνονται, συγκρούονται και ξανασυναντώνται, στην προσπάθεια και των τριών να αρθρώσουν λόγους περί πολιτισμού ή, αν προτιμάτε, κουλτούρας.

ενώ, για την απόδειξη όλων των παραπάνω επιλέγονται αποκλειστικά τρία παλαμικά κριτικά κείμενα, ένα ευκαιριακό και όψιμο δημοσιογραφικό άρθρο («Για τον σιωνισμό») και ένα απόσπασμα του Δωδεκάλογου του Γύφτου, που δίνουν την ευκαιρία στη μελετήτρια να διαπιστώσει, κατά σειρά, ότι:³

Οι προβληματισμοί του Hippolyte Taine για μια εθνική λογοτεχνία και για τα εθνικά χαρακτηριστικά βρίσκονται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος του Κωστή Παλαμά. Οι συχνές αναφορές του στους Εβραίους, όπως και σε άλλες εθνότητες, ακολουθούνται πάντα από τη σύγκριση με τους Έλληνες και για να αναφανούν τα εθνικά χαρακτηριστικά της ελληνικής φυλής ή της ελληνικής πνευματικής δραστηριότητας.

Είναι σημαντικό ότι ο Παλαμάς κατανοεί τη λειτουργία ενός σημιτικού λόγου, δηλαδή ενός λόγου ο οποίος μπορεί να κυμαίνεται από τον αντισημιτισμό έως τον φιλοσημιτισμό.

Υπάρχουν ενδείξεις ότι ο μυθοποιημένος Γύφτος του Παλαμά είναι μια όψη του Εβραίου. [...] Τον μύθο του γύφτου τον δανείζεται από τους Ευρωπαίους ομοτέχνους του [...]. Δεν πρόκειται λοιπόν για τον γύφτο της λαϊκής παράδοσης, που έφτιαξε τα καρφιά του Χριστού, αλλά είναι αναβαθμισμένος και πλησιάζει τον περιπλανώμενο Εβραίο.

[Ο Παλαμάς] θα συγκρίνει τον ελληνισμό και τον ιουδαϊσμό, θα μνημονεύσει τα χρέη του δυτικού πολιτισμού στον λαό της Βίβλου και θα εκφράσει τη συγκίνησή του για την ιδέα του σιωνισμού, που του θυμίζει «με όλες τις διαφορές το πανελλήνιο ιδανικό που πήρε το όνομα Μεγάλη Ιδέα...».

Πρέπει να παρατηρηθεί από την αρχή πως για συμπεράσματα τόσο μείζονος σημασίας και για ένα θέμα που αφορά συγγραφέα για τον οποίο διαθέτουμε μια προσιτή (αν και όχι πλήρη) έκδοση Απάντων, αναλυτικό Ευρετήριο Απάντων, και

αρκετά πλούσια βιβλιογραφία, θα περίμενε κανείς πληρέστερη πραγμάτευση και ασφαλέστερη στήριξη. Η προσδοκία αυτή διαψεύδεται εντελώς: πρόκειται για φιλολογική εργασία πρόχειρη, ανεπαρκή και με ελάχιστη βιβλιογραφική τεκμηρίωση.

Όπως σημειώθηκε παραπάνω, από το καθαυτό λογοτεχνικό έργο του Παλαμά συζητείται μόνον ένα χωρίο (του Δωδεκάλογου του Γύφτου Άπαντα, Γ' 347: «Λόγος Ε': Ο θάνατος των αρχαίων», στ. 163-168), και, το χειρότερο, ούτε καν επισημαίνεται πως η «ταύτιση» γύφτου και Εβραίου στο χωρίο αυτό δεν γίνεται για να υποτυπωθεί τυπολογική ομοιότητα ανάμεσα σε δύο «πλάνητες» λαούς, ή αντιδιαστολή τους από τον ελληνικό, αλλά, απλούστατα, για να εκφραστεί μεταφορικά η διασπορά των ελλήνων λογίων (και της ελληνόγλωσσης χειρόγραφης κληρονομιάς) στην Ευρώπη λίγο πριν και ύστερα από την Άλωση. Από την άλλη, είναι περίεργο το ότι δεν συζητείται, π.χ., η θεατρική Τρισεύγενη, ούτε θίγονται άλλα ενδιαφέροντα για το θέμα παλαμικά κείμενα, όπως, π.χ., ο διηγηματικός Θάνατος παλικαριού (όπου υπάρχει το στοιχείο της «οβριάς μάγισσας») ή η επικολυρική Φλογέρα του Βασιλιά (όπου το στοιχείο της σχέσης εβραίων/Εβραίων και Ρωμανού Διογένη ή Αλεξάνδρειας).

Αλλά και η επιλογή από τα κριτικά κείμενα του Παλαμά είναι ελλιπέστατη και σπασμωδική. Το κυριότερο: οι δήθεν αξονικές παλαμικές ιδέες περί «σημιτικού λόγου», περί σύγκρισης του «ελληνισμού» με τον «ιουδαϊσμό» και περί του «μύθου των δύο περιούσιων λαών» δεν μπορούμε να πούμε, βέβαια, πως ανάγονται γενικά και αφηρημένα στους «προβληματισμούς του Hippolyte Taine για μια εθνική λογοτεχνία και για τα εθνικά χαρακτηριστικά», αλλά στη γόνιμη μετασχηματιστική ιδέα του γραμματολογικού-τεχνοτροπικού «εκκρεμούς», την οποία διατυπώνει και διερευνά ο γάλλος κριτικός και γραμματολόγος: ελληνορωμαϊκός πολιτισμός → γαλλικό πνεύμα/κλασικισμός σε αντίθεση προς εβραϊκός πολιτισμός → αγγλοσαξονικό πνεύμα/ρομαντισμός.

Τον Παλαμά φαίνεται να τον ενδιαφέρει στο έργο του αυτή η πνευματική-καλλιτεχνική αντιπαράταξη (δηλαδή η υποτιθέμενη ριζική διαφοροποίηση ανάμεσα στο αρχαιοελληνικό/λατινικό-κλασικό/κλασικιστικό-γαλλικό και στο αρχαιοεβραϊκό-ρομαντικό/γερμανικό-αγγλοσαξονικό στοιχείο), και όχι μια βιολογικοκοινωνιολογική ή ιδεολογικοθρησκευτική πόλωση ανάμεσα στον ελληνικό και τον εβραϊκό πολιτισμό, όπως νομίζει προειλημμένα η μελετήτρια. Τα παραδείγματα γι' αυτή την πνευματική-καλλιτεχνική αντιπαράταξη είναι αφθονότατα μέσα στα παλαμικά Άπαντα και δεν επιδέχονται αμφισβήτηση (π.χ. Β' 202-205, Ι' 157, 369, ΙΒ' 338, 424, ΙΓ' 399, ΙΣ' 120, 205-206, κ.ά.: περιγραφή των βιβλικών κειμένων με σαφή «ρομαντική» ορολογία: «ζωηρό», «θαυμαστό», «μαγευτικό», «φαντασία», «μεγαλοπρέπεια», «υψηλό», «υψηγορία», «υπέρθεη ζοφερή ωραιότητα», «περιπάθεια», παραδειγματική αντιβολή του Ομήρου με τη Γραφή, του Παρθενώνα με τον Γολγοθά, του ελληνισμού με τον εβραϊσμό, αλλά και του Ομήρου με τον Όσσιαν, του κλασικισμού με τον ρομαντισμό).

Κοντολογίς, ο Παλαμάς δεν έχει πουθενά στόχο του την καθαυτό αντιπαράθεση του ελληνικού προς το εβραϊκό στοιχείο, «μύθο» ή όπως αλλιώς ονοματίζεται αυτός

μέσα στην εργασία της Φρ. Αμπατζοπούλου, στο πλαίσιο μιας τάχα «εθνικής» ή εθνικιστικής αντίληψης που φορτώνεται στον έλληνα ποιητή, αλλά την επεξεργασία και την προώθηση ενός πολύ ευρύτερου σχήματος, αφενός του Taine και αφετέρου του Ernest Renan: δηλαδή, αφενός της διάκρισης ανάμεσα στο στοιχείο το κλασικό (και κλασικιστικό)/ ορθολογιστικό/ διαυγές/ πλαστικό κ.ο.κ. και στο στοιχείο το ρομαντικό/ μυστικιστικό/ σκοτεινό/ μουσικό κ.ο.κ., και, αφετέρου, της διάκρισης ανάμεσα στο στοιχείο το κοσμικό, μη δογματικό, μη αποκαλυπτικό κ.ο.κ. και στο στοιχείο το κληρικ(αλιστικ)ό, δογματικό, αποκαλυπτικό κ.ο.κ., ή, ανάμεσα στη νομοτέλεια της θετικότητας και στην ελευθερία του αυτοσχεδιασμού.

Το ότι —στην περίπτωση του εβραϊκού και του αρχαιοελληνικού στοιχείου— αυτοί ο «δυαδισμοί» δεν οδηγούν, στον Παλαμά, στη μείωση ή στην αποκλειστική επιλογή του ενός πόλου, αλλά αποτελούν ξεκάθαρα ταξινομικό, κριτικό και γραμματολογικό σχήμα, φαίνεται από σαφείς δηλώσεις του ίδιου του συγγραφέα (π.χ. IB' 338: «και τα δυο τα λατρεύουμε») και από την υιοθέτηση των απόψεων για την παράλληλη ύπαρξη δύο «θαυμάτων», του «ελληνικού θαύματος» και του «ιουδαϊκού θαύματος» (π.χ. IB' 347), δύο κορυφαίων γραμματειακών κειμένων, της Αντιγόνης και της Θυσίας του Ιερθάε (π.χ. Η' 366-367), κ.ο.κ. Όλα αυτά τα πειστήρια αγροούνται στην εργασία της Φρ. Αμπατζοπούλου.

Χρειάζεται, όμως, να προστεθούν εδώ και κάποιες άλλες παράμετροι:

Ο Παλαμάς επεκτείνει τις αρχικές ιδέες των Taine, Renan και σε μια σειρά άλλων, «δυαδικών» πάντοτε, μετασχηματισμών-μεταφορών (που, φυσικά, δεν επισημαίνονται ούτε συζητούνται στο άρθρο της μελετήτριας). Οι αντιθέσεις αυτές δεν επικεντρώνονται στην «εθνική» ή «εθνικιστική» αντίθεση ελληνικού — εβραϊκού, ούτε γίνονται «πάντα» «για να αναφανούν τα εθνικά χαρακτηριστικά της ελληνικής φυλής ή της ελληνικής πνευματικής δραστηριότητας», αλλά εκφράζουν την ποικιλία των δυνατών μετασχηματισμών του ίδιου δομικού σχήματος, της ίδιας «βαθιάς δομής» που περιγράψαμε παραπάνω: έτσι, ο Παλαμάς μπορεί και προχωρεί και σε πιο «εμφύλιες» συγκρίσεις: αντιπαραβολή Φοινίκων και Εβραίων (αφομοιωμένο/διαχέομενο — αναφομοίωτο/καταίριαστο», I' 87-88), αντιδιαστολή του «αμείλικτου Ιουδαίου της καθαρειούσης» με τον «γνήσιο Σαμαρίτη της δημώδους» (εμπαθές/απογειωμένο/μετάρσιο — συμπαθές/προσγειωμένο/πρακτικό, Β' 338), ζευγαρωτή αντιπαρατάξη ελληνικής — εβραϊκής τεχνοτροπίας, βαρβαρικής — κινέζικης τεχνοτροπίας (Η' 158), κ.ο.κ. Μάλιστα, μέσα στο γνωστό και σημειωμένο, από την κριτική, πλαίσιο του «παλαμικού δυαδισμού», η διάζευξη μπορεί να προχωρεί ακόμη και σε απροσδόκητες, όσο και γόνιμες, συγκρίσεις, όπως, π.χ., η ακόλουθη (Β' 367) ανάμεσα στο σαφές και καταληπτό και στο ασαφές και ακατάληπτο: «οι σχολαστικοί επιμένουν ακόμη φωνάζοντας ότι ο Σολωμός δεν εγνώριζεν ελληνικά! Ως να έγγραψε τα αριστουργήματά του εις γλώσσαν εβραϊκήν!».

ο Παλαμάς μιλά και για άλλα, «ενδοεβραϊκά» αυτή τη φορά, θέματα, που δεν είναι περίεργο πώς δεν συγκέντρωσαν την προσοχή της Φρ. Αμπατζοπούλου, η οποία φαίνεται εθισμένη να βλέπει τα πράγματα προς τα έξω και «μονολιθικά/συσπειρωτικά», και όχι ταυτόχρονα και προς τα μέσα και «αμφισβητησιακά/ανα-

θωρητικά»: ένα από αυτά είναι, π.χ., το θέμα της αντιπαράταξης ανάμεσα στην ορθοδοξία της συναγωγής και στον ελεύθερο, αποσυνάγωγο στοχασμό (I' 269, II' 153 κ.ε., κ.α.: μοτίβο του Σπινόζα), κάτι που σαφώς φέρνει τον Παλαμά κοντά στον Καβάφη:

τέλος, όχι μόνον ο Σικελιανός (που εκθειάζεται στις σσ. 127-128 του βιβλίου για τη φιλοεβραϊκή = ανθρωπιστική στάση του), αλλά και ο Παλαμάς θα μπορούσε να προβληθεί από τη μελετήτρια ως πρότυπο αντιφασιστή-αντιναζιστή διανοούμενου: είναι παράδοξο πως η ίδια δεν μνημονεύει καν την αξιοπρόσεχτη αντίδραση του γέροντα, πια, ποιητή και ακαδημαϊκού στην προσπάθεια να κατεβεί από τη σκηνή του αθηναϊκού Εθνικού Θεάτρου στα 1935 η παράσταση του Αρνιού του φτωχού του κατηγορούμενου ως «πουλημένου Εβραίου» Stefan Zweig (ΙΔ' 367).

Συμπερασματικά: Σταθερά του έργου του Παλαμά αποτελεί η στηλιτευτική αντιμετώπιση «στερεοτύπων», και αυτό γίνεται μέσα στο πλαίσιο ενός ανθρωπισμού, και όχι ενός φυλετικού ή πολιτισμικού εθνικισμού ή μιας άγονης εθνοκεντρικής αντιπαράθεσης. Αυτό φαίνεται, αρχικά, στην αντιμετώπιση του γλωσσικού ρεαλισμού ή της γλωσσικής κατάχρησης: το παράθεμα που χρησιμοποιεί μισό η Φρ. Αμπατζοπούλου στη σ. 126 του βιβλίου της («Εβραίος κάθε φορά που λέμε, πόσα δε μπορεί, κατά την περίπτωση, να εννοούμε! Από τον αισχρότατο τοκογλύφο, ως τον υψηλότερο προφήτη») δεν αποτελεί, φυσικά, δείγμα του «ότι ο Παλαμάς κατανοεί τη λειτουργία ενός σημειτικού λόγου, δηλαδή ενός λόγου ο οποίος μπορεί να κυμαίνεται από τον αντισημιτισμό έως τον φιλοσημιτισμό», αλλά παράδειγμα μιας ρεαλιστικής αναγνώρισης για την ύπαρξη τόσο αισχρότατων εβραίων τοκογλύφων όσο και υψηλότερων εβραίων προφητών: γιατί αμέσως παρακάτω, στην ίδια σελίδα των Απάντων Παλαμά (Σ' 276), και για να φανεί ξεκάθαρα πως το πρόβλημά του δεν είναι οι Εβραίοι, προστίθεται, όχι με απολογητική διάθεση, αλλά με θυμοσοφία για την αναντίρρητη ύπαρξη ελλήνων κλεφτών και απατεώνων, η εξής συμπληρωματική διευκρίνιση: «Πειράζεται η εθνική μας φιλοτιμία όταν ακούμε για την κακή σημασία που της δώσανε οι Γάλλοι της λέξης Grec. Το κακό είναι αγιάτρευτο: μπήκε στο αίμα της γαλλικής γλώσσας». Και το ίδιο φαίνεται απερίφραστα στο εξής βασικό χωρίο της παλαμικής Ποιητικής (Σ' 349), που ολοκληρώνει μια παλιότερη «τολμηρή» σολωμική ιδέα: «Μη ξεχνάς πως είσαι, πρώτ' απ' όλα, άνθρωπος. Θα σου πουν πως τα έργα σου δεν είναι ρωμαίικα. Μη σε μέλει. Ξέρεις πως υπάρχουν κάποια λημέρια απόσκεπα της ψυχής που ή Έλληνας ή Σλάβος ή Εβραίος, ή ξέρω 'γώ τι άλλο, δύσκολα μπορείς να ξεχωρίσεις τη φυλή σου».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γ. Κεχαγιόγλου, «Ο ερωτικός εβραϊσμός του Καβάφη και η ξενέρωτη εβραϊοφροσύνη των διανοουμένων της Τελευταίας Ημέρας» (υπό δημοσίευση στον αφιερωματικό τόμο στη μνήμη Eudald/Alexis Solà, Πανεπιστήμιο της Γρανάδας).

2. Φρ. Αμπατζοπούλου, «Οι Εβραίοι των ποιητών: Παλαμάς, Καβάφης, Σικελιανός», *Η γραφή και η βάση. Ζητήματα λογοτεχνικής αναπαράστασης*, Αθ., Πατάκης, 2000, αντίστοιχα σσ. 122, 125, 132, 133, 133, 135. Σημειώνω πως το κείμενο αποτελεί μορφή συνεδριακής εισήγησης (1998) που είχε κριθεί κατά την υποψηφιότητα της μελετήτριας (1999) για πανεπιστημιακή εξέ-

λιξη· στο τελικό κείμενο δεν ενσωματώθηκαν, δυστυχώς, οι βελτιωτικές υποδείξεις που είχαν γίνει στη συγγραφέα από μέρους της πανεπιστημιακής τριμελούς εισηγητικής επιτροπής.

3. Ο.π., σσ. 125, 126, 126-127, 127. Μερικά σημεία του άρθρου επαναλαμβάνουν (κάποτε, μάλιστα, ατελώς) πράγματα που είχαν ήδη περιληφθεί στη μονογραφία της Φρ. Αμπατζοπούλου *Ο Άλλος εν διωγμῷ. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*, Αθ., Θεμέλιο, 1998, σσ. 150, 218 κ.ά.

Γιώργος Κεχαγιόγλου

Ἀπώτερη πηγὴ καθαφικοῦ στίχου

Παραθέτω τὸ ποίημα «Ἄννα Δαλασσηνή» τοῦ Καβάφη:

*Εἰς τὸ χρυσόβουλλον πού ἔβγαλ' ὁ Ἀλέξιος Κομνηνός
γιὰ νὰ τιμήσει τὴν μητέρα του ἐπιφανῶς,
τὴν λιὰν νοήμονα Κυρίαν Ἄννα Δαλασσηνή—
τὴν ἀξιόλογη στὰ ἔργα της, στὰ ἤθη—
ὑπάρχουν διάφορα ἐγκωμιαστικά:
ἐδῶ ἄς μεταφέρουμε ἀπὸ αὐτὰ
μιὰν φράσιν ἑμορφην, εὐγενική
«Οὐ τὸ ἔμὸν ἢ τὸ σόν, τὸ ψυχρόν τοῦτο ρῆμα, ἐρρήθη».*

Ἵπομνηματίζοντας τὸν τελευταῖο στίχο ὁ Τίμος Μαλάνος γράφει:

«Ἄπ' τίς πῖο αἰσθηματικές δηλώσεις, πού βρίσκει [ἐν. ἢ Ἄννα Κομνηνή] σ' αὐτό [στό «χρυσόβουλλον»], εἶναι κ' ἡ ἐπόμενη, πού μιὰ κομψή της φράση θά γίνει ὁ ὄγδοος στίχος τοῦ Καθαφικοῦ ποιήματος:

«Μιά ψυχὴ ἐν διηρημένοις σώμασι διεγνώσθη, καί χάριτι Χριστοῦ καλῶς διειρηθή-
θη μέχρι τοῦ νῦν, οὐ τὸ ἔμὸν ἢ τὸ σόν, τὸ ψυχρόν τοῦτο ρῆμα, ἐρρήθη». («Ἀλεξιάς»,
βιβλίον 3ο).»¹

Αὐτὴ πράγματι εἶναι ἡ ἄμεση πηγὴ τοῦ Καβάφη. Ἐντούτοις ἡ φράση τοῦ χρυσόβουλου «Οὐ τὸ ἔμὸν... ἐρρήθη», εἴτε γράφτηκε ἀπὸ τὸν Ἀλέξιο Κομνηνὸ εἴτε ἀποτελεῖ διατύπωση τῆς κόρης του Ἄννας Κομνηνῆς, πού συνέγραψε τὴν Ἀλεξιάδα, ἀνήκει στὸν Ἅγιο Ἰωάννη τὸν Χρυσόστομο, εἶναι δηλαδή περίπου ἑφτά αἰῶνες παλαιότερη.

Χρυστάω τὸν ἐντοπισμὸ αὐτῆς τῆς παλαιότερης πηγῆς —πού δὲν ἀναφέρεται στὴν ἔκδοση τῆς Ἀλεξιάδος τοῦ Leib (1937)— στό μικρὸ βιβλίον τοῦ Θανάση Ν. Παπαθανασίου *Κοινωνικὴ δικαιοσύνη καὶ Ὁρθόδοξη Θεολογία —Μιά προκήρυξη* (Ἀκρίτας 2001). Στό Ἐπίμετρό του μεταφράζεται τμήμα ὁμιλίας τοῦ Ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ (PG 151, 161c-165b), ὅπου καί τὸ ἐξῆς χωρίο: «τοῦμόν καὶ τὸ σόν ἀπελήλαται τῶν ὧδε (...) Ὅπου τοῦτο τὸ κατὰ τοὺς θεῖους Πατέρας ψυχρόν ρῆμα, δεσμὸς ἀγάπης ἀπῆν, καὶ ὁ Χριστὸς ἀπελήλαται.» Ὁ Θ. Ν. Παπαθανασίου ὑποσημειώνει ὅτι ὁ Ἅγ. Γρηγόριος δανεῖζεται τὴν ἔκφραση ἀπὸ τὸν Ἅγ. Ἰωάννη τὸν Χρυσόστομο. Μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Θ. Ν. Π. παρέχω τρία χρυσστομικά χωρία: «ὅτε

τό ἐμόν καί τό σόν οὐκ ἔστι, τό ψυχρόν τοῦτο ῥῆμα, καί πάντα εἰς τήν ζωήν ἡμῶν εἰσάγον τά δεινά, καί τούς μυρίους γεννήσαν πολέμους.» (P 48, 671), «Οὐκ ἦν τό ψυχρόν ῥῆμα τό, Ἐμόν, καί τό, Σόν. Διά τοῦτο ἀγαλλίασις ἦν ἐπί τῆς τραπέζης.» (P 60, 66).

Εἰκάζω ὅτι ἡ φράση τοῦ Ἱεράρχου εἶχε λάβει μέ τόν καιρό χαρακτήρα παροϊμακό. Ἀλλά καί ἄν μόνο λόγια πρόσωπα τήν μνημόνευαν, ἡ βαρύτητά της μένει ἀπαραμείωτη. Οὐσιαστικά τό καθαφικό ποίημα γράφεται γι' αὐτήν, ἔστω καί ἄν ὁ Καβάφης, πού μᾶλλον ἀγνοεῖ τά χρυσοστομικά χωρία (καί τό παλαμικό) καί συνεπῶς τοῦ διαφεύγει τό ἀνθρωπολογικό της εὖρος, τή χαρακτηρίζει ἀπλῶς «ἔμορφη καί εὐγενική».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Τίμου Μαλάνου, Ἔοικητής Κ. Π. Καβάφης – Ὁ ἄνθρωπος καί τό ἔργο του, Ἔκδοση συμπληρωμένη καί ὀριστική, «Δίφρος», Αθήνα 1957, σ. 381.

Λαόνικος Διονυσίου

Ἡ εἰσαγωγή τοῦ αὐτοκινήτου στή λογοτεχνία μας

Ἐρθᾶ ἡ συνάδελφος Ἀλεξάνδρα Σαμουήλ, σέ ἓνα ἀπό τά σχετικά ἀφιερῶματα τοῦ περιοδικοῦ ἡ λέξη, μᾶς θυμίζει, σχολιάζοντας, τήν πρώτην εἰσαγωγή τοῦ αὐτοκινήτου στή λογοτεχνία μέ τό ποίημα τοῦ Μαβίλη «Φάληρο» (Ἄπρ. 1913). Θά ἤθελα νά συμπληρώσω πῶς μιά κάπως προγενέστερη ἀναφορά γίνεται καί στήν πεζογραφία μας: στό «διήγημα» τοῦ Κωνσταντίνου Θεοτόκη Ἡ τιμή καί τό χρῆμα, που γνωρίζομε ὅτι γράφτηκε ἀπό τό 1910-1912. Πρόκειται γιά τή σκηνή ἐκείνη πού ἡ συζήτηση τῶν γυναικῶν, τίς κυριακάτικες ἀργίες στήν πλατεία, ἀνακόπτεται ἀπό τό πέρασμα στούς χωματόδρομους τοῦ ἐργατικοῦ προάστειου τῆς Κέρκυρας (τοῦ Μαντουκιῶ) ἐνός αὐτοκινήτου:

Αὐτήν τή στιγμή ἐπέρασε γοργά ἀπό μπροστά τους ἓνα μεγάλο αὐτοκίνητο, λαλώντας, ἀφήνοντας ὀπίσω ἓναν κάκοσμο καπνό.

—Διάλογος στέ τρουμπέτες σας [...]

—Ὁ βρώμας, ξανάειπε ἡ νοικοκυρά πού ἐμισοῦσε τούς πλούσιους, ὅ,τι κάνει ὁ Κάιζερ, θέλει νά τό κάνει καί λόγου του! Μᾶς ἤφερε τώρα κι ὅμοιες τρουμπέτες, γιά νά τότε παίρνει ὁ κόσμος γιά τόν Κάιζε.

Ὁ πλούσιος πού περνοῦσε κορνάροντας («λαλώντας») μέ τά κλάξον (τίς «τρουμπέτες») τῆς ἐποχῆς μιμούμενος τόν Κάιζερ (τοῦ «Ἀχιλλείου») δέν ἦταν παρά ὁ Κωνσταντίνος Ἀσπιώτης (καί ὄχι ὁ Ἀλέξανδρος Δεσύλλας, ὅπως ὑπέθετα σέ πρόσφατη μελέτη μου). Γιός τοῦ Γεράσιμου καί ἐγγονός τοῦ Νικολάου Ἀσπιώτη, ὁ Κωνσταντίνος κατέστησε, μέ τή συνεργασία τοῦ ἀδελφοῦ του Νικολάου, τήν πατρική ἐπιχειρήση ἐκτύπωσης παιγνιοχάρτων στή μεγαλύτερη βιομηχανική μονάδα

γραφικῶν τεχνῶν στά Βαλκάνια μέ τήν ἔπωνυμία «Χρωματυπολιθογραφείον Ἀσπιώτη», στήν ὁποία τυπώθηκε μεταξύ τῶν ἄλλων καί Ἡ τιμή καί τό χρῆμα τοῦ Θεοτόκη (1914). Ὡς πρός τίς ἄλλες, σχετικές μέ τό θέμα μας, πρωτοβουλίες τοῦ Κωνσταντίνου Ἀσπιώτη γράφει πρόσφατα ὁ Τ. Παπαναστασάτος: «Αὐτός, τό 1905, ἔφερε τό πρῶτο αὐτοκίνητο πού κυκλοφόρησε στήν Κέρκυρα καί ἀργότερα τό πρῶτο διθέσιο ποδήλατο, τό πρῶτο ραδιόφωνο πού λειτούργησε στήν Ἑλλάδα, τήν πρώτη ἠλεκτρογεννήτρια πού λειτούργησε στήν Κέρκυρα [...], τήν πρώτη βενζινάκατο. Ὑπῆρξε πρόεδρος τῆς Ἑταιρίας Αὐτοκινήτων Κερκύρας καί ἔφερε τό πρῶτο λεωφορεῖο που κυκλοφόρησε στό νησί, τό 1912, ἀλλά τό ὅποιο ἐπιτάχθηκε, σχεδόν ἀμέσως, γιά τίς ἀνάγκες τοῦ πρώτου Βαλκανικοῦ πολέμου· τό λεωφορεῖο αὐτό χρησιμοποίησε ὁ διάδοχος Κωνσταντίνος γιά νά φθάσει στή Θεσσαλονίκη κατά τήν ἀπελευθέρωσή της» (Πόρφυρας, τχ. 102, Ἰαν.-Μάρτ. 2002).

Ξαναγυρνώντας τώρα ἀπό τή βιομηχανία στή λογοτεχνία τοῦ αὐτοκινήτου, βλέπομε ἐδῶ, παρά τή σύγχρονή σχεδόν ἐμφάνισή του, τίς διαφορές τοῦ χειρισμοῦ του ὡς θεματικοῦ μοτίβου, στήν πεζογραφία καί στήν ποίησή μας, γύρω στίς ἀρχές τοῦ '10: Ὁ Μαβίλης τό εἰσάγει ὡς ἐστὲν κοσμοπολίτης σέ ἓνα ποίημα ἀτομικοῦ –ἐρωτικοῦ– ἐπεισοδίου, ἀλλοῦ μέ στοιχεῖα τεχνολογικά νεοτερίζοντας (π.χ. «μπάρ», «σσοφέρ»). Ἐνῶ ἀντίθετα ὁ Θεοτόκης, χρωματίζοντάς το ἠθογραφικά μέ τό ἰδίωμα του, τό ἀντικρίζει παρά ταῦτα ὡς ἰδεολόγος ποπολάρος, μέ μιά αἰχμή κοινωνικῆς διαμαρτυρίας.

Γιάννης Δάλλας

8

«Ανοίγοντας πανιά για την Κωνσταντινούπολη», «Κωνσταντινούπολη»:
Μια αδιερεύνητη βυζαντινή πηγή του W. B. Yeats

Ἐξακολουθεῖ νά προκαλεῖ ἐντύπωση τό πόσο λίγος ενημερωμένοι εἶναι κορυφαῖοι ἀγγλοσάξονες κριτικοί ὅπως οἱ Frank Kermode καί John Hollander γιά τίς ἐλληνογλωσσες πηγές ποιητῶν καί ποιημάτων που μελετοῦν· ἐτσι, π.χ., στίς σημειώσεις τῆς οξφορδιανῆς Ἀνθολογίας Ἀγγλικῆς Λογοτεχνίας γιά τό πολύ γνωστό ποίημα «Sailing to Byzantium» (γραμμ. 26.9.1926, πρωτοδημ. 1927) τοῦ κορυφαίου ἰρλανδοῦ συγγραφέα Yeats (Γητς) διαβάζουμε, γιά τήν προέλευση τοῦ κωνσταντινοπολίτικου παλατιανοῦ χρυσοῦ δέντρου καί πουλιοῦ που τραγουδά:¹

Once out of nature I shall never take
My bodily form from any natural thing,
But such a form as Grecian goldsmiths make
Of hammered gold and gold enameling
To keep a drowsy Emperor awake;
Or set upon a golden bough to sing
To lords and ladies of Byzantium

Of what is past, or passing, or to come.

τα εξής:² «Yeats, in a note, writes, “I have read somewhere that in the Emperor’s palace at Byzantium was a tree made of gold and silver, and artificial birds that sang”. One suggested explanation is that he was thinking of Hans Christian Andersen’s story *The Emperor’s Nightingale*», και ανάλογη άγνοια εκφράζεται και στις σημειώσεις των ίδιων ανθολόγων για το συναφές ποίημα του Yeats «Byzantium» του 1930 (πρωτοδημ. στα 1932):³

Miracle, bird or golden handiwork,
More miracle than bird or handiwork,
Planted on the star-lit golden bough,
Can like the cocks of Hades crow,
Or, by the moon embittered, scorn aloud
In glory of changeless metal
Common bird or petal
And all complexities of mire or blood.

Εξίσου μακριά από τα πράγματα βρίσκονται και πιο πρόσφατοι εκδότες του Yeats: έτσι, π.χ., στις σημειώσεις του Daniel Albright στην κοινόχρηστη έκδοση των Everyman Paperbacks διαβάζουμε τα εξής ελαφρώς πιο αναλυτικά:⁴ «This [...] may have been suggested by Hans Christian Andersen’s fairy tale “The Nightingale”, which tells of a song-contest in the Chinese court between a mechanical bird and a real one. The mechanical bird gains the greater applause, but later, when the emperor seems to be dying, only the real nightingale can revive his spirits».

Είναι καταφανές πως τα κείμενα του Yeats δεν μιλούν ούτε για αηδόνια ούτε για την αυτοκρατορική αυλή της Κίνας (και δεν φταιν οι ποιητές για το ότι οι δυτικοευρωπαϊοί φιλόλογοι και κριτικοί τράφηκαν στα παιδικά τους χρόνια μόνο με τα παραμύθια του Άντερσεν): αναφέρονται στο γνωστό από τις βυζαντινές ιστοριογραφικές-χρονογραφικές πηγές και τις μεταβυζαντινές παραφράσεις τους ιστορικό ανέκδοτο για το χρυσό δέντρο ή τα χρυσά δέντρα, και τα χρυσά —μηχανικά— πουλιά του(ς), του παλατιού του διάσημου για τις αισθηματικές, θρησκευτικές και πολεμικές περιπέτειές του εικονομάχου αυτοκράτορα του α΄ μισού του 9ου αι. Θεόφιλου (που τα έλιωσαν αργότερα η «σπατάλη» και η «φαυλότητα» του Μιχαήλ Γ΄).

Χρειάζεται να διερευνηθεί, φυσικά, αν η άμεση πηγή του Yeats ήταν το πρώτο μέρος της αφήγησης των ίδιων των κειμένων αυτών (Γεώργιος Μοναχός: Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Ιστορική διήγησις του βίου και των πράξεων Βασιλείου Α΄ Συμεών Μάγιστρος Λογοθέτης Θεοφάνους Συνεχιστής Λέων Γραμματικός Ιωάννης Σκυλίτσης Γεώργιος Κεδρηός Ιωάννης Ζωναράς Κωνσταντίνος Μανασσής, κ.ά.*), μεταφράσεις τους ή (όπως είναι και το πιθανότερο) σχετικά χωρία σε κάποιον από τις αγγλόγλωσσες Ιστορίες του Βυζαντίου ή σε άλλα δυτικοευρωπαϊκά βοηθήματα για τη βυζαντινή ιστορία και τέχνη, την Πόλη, το βυζαντινό παλάτι κ.ο.κ.

Περιορίζομαι να παραθέσω την πιο εύχυμη (και τη μόνη έμμετρη) από τις παραπάνω βυζαντινές πηγές:⁵

[...] σημείον εναργέστατον της μεγαλοπρεπείας
οργάνων φιλοτέχνησις των χρυσοκροτήτων,
εξ ὧν αναπεμπόμενον ἐν μηχανῇ το πνεῦμα
τας ευκελάδους και τερπνάς ἀπήχει μελουργίας
και λιγυρόν μουσικεῦμα γάργαλον απορρέον.
Συν τούτοις τα κατάχρυστα και τηλαυγούντα δένδρα,
χρυσίου τη χλωρότητι πυρράζοντα μακρόθεν,
ἐν οἷς στρουθία μουσικά χρυσότευκτα καθήστο,
ὡς ἐν πετάλοις πίτυος ἢ πεύκης ακροκόμου,
ἐκ μηχανῆς ἐκχέοντα λάλημα μελιτόεν·
οὕτως ἀνθρώπων τεχνουργοὶ πολυμηχάνων χεῖρες
ἀντιφερίζουσι μικροῦ τη ψυχωτρία φύσει.

[...] και δένδρα τα κατάχρυστα στρουθία τε τα λάλα
και λέοντες σφυρήλατοι χρυσοῦ πεποιημένοι,
και παν ἀπλῶς βασιλείον λάμπον ἐν ἀνακτόροις,
ἀπερ το πρὶν Θεόφιλος εἰργαστο φιλοτίμως
εἰς λάλημα περιλάμπρον ἐσόμενα Ρωμαίοις,
χωνεῖα παρεδίδοντο, κακῶς ἐξεκενούοντο
εἰς μυσταροῦς και βδελυροῦς σωλήνας πολυτητήτους.

και επισημαίνω πως, θεωρητικά, δὲν βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τὴν ἐμβέλεια τοῦ Yeats οὔτε το ἀκόλουθο παράθεμα, ἀπὸ τὴν πολὺ γνωστὴ στους γαλλόγλωσσους, τουλάχιστο, βυζαντινολόγους, παρουσίαση μεταβυζαντινῆς παράφρασης τοῦ ἰδίου ιστορικοῦ ἀνεκδότου ἀπὸ τὸν Γιάννη Ψυχάρη (εἶχε πρωτοδημοσιευτεῖ στο Παρίσι το 1910 και συνοδευόταν ἀπὸ γαλλικὴ μετάφραση):⁶

Εἰς τὸν καιρὸν ὅταν ἐβασίλευε ὁ Θεόφιλος ὁ πατὴρ αὐτοῦ [τοῦ Μιχαῆλ Γ'], ἐκατασκεύασεν αὐτός ὁ Θεόφιλος ἓνα ἔργον υπερθαύμαστον, εὐμορφότατον και ἀξίον να το εβλέπει πάσα ἀνθρωπος, να ἔχει χαρὰν μεγάλην. Ἐκαμεν ἓναν πλάτανον μεγάλον ολόχρυσον. Και ἔκαμε πάσα γενεὰς πουλί και το ἔβαλεν ἀπάνω. Ἐκαμε δε και δύο λεοντάρια και ὄρνεα και ὄργανα και ἄλλα διάφορα ἔργα ολόχρυστα καμωμένα εἰς το σφυρί και εἰς το ἀμόνι, γεναμένα με σοφία<ν> και τέχνη<ν> μεγάλη<ν>. Και, ὅταν ἤθελε βαρῆσει ὁ ἀνεμος, ἐσειέτον ὁ πλάτανος, και ἐσειόντο και τα πουλία. Και —ω τοῦ θαύματος!— καθένα ἔλεγε τη<ν> φωνή<ν> τοῦ. Ὅμοιοι<ον> ἐπαίζαν και τα ὄργανα με τὸν ἀνεμον, και ὅλα τα ἄλλα ἔργα οπου εἶχε καμωμένα. Και ἦτον υπερθαύμαστον πράγμα να τα ακοῦει ὁ ἀνθρωπος και να τα εβλέπει, και, ὅσοι τα εβλέπαν, εἶχαν χαρὰν μεγάλην, εβλέποντα με πόση<ν> σοφίαν και τέχνη<ν> ἔγινε.

Ὅμως ὄρισεν ὁ ἀνάξιος βασιλεὺς τοὺς χρυσοχοῦς και ἐχάλασαν αὐτὸ το εὐμορφότατον κάλλος, και ὑστερήθη ἀπὸ τὴν βασιλείαν. Και τὸν ἐκοψαν και τὸν ἔβαλαν εἰς τα χωνία, καθὼς ἦτον ὁ πλάτανος ὅλος ἐστολισμένος με τα πουλία, με τα ὄρνεα, με τα ὄργανα και με τα ἄλλα ἔργα, και ἐχώνευσαν αὐτὰ εἰς τὴν φωτίαν. Και, ὡσάν τα ἐχώνευσαν, τα ἐζύγισαν, και ἐβγήκαν διακόσια κεντηνάρια χρυσάφι καθαρὸν.

ἐνὼ τελειώνω με τὴν υπόμνηση ὅτι ὁ Yeats ἦταν δύσκολο να γνωρίζει τὴν πανηγυρικὴ ἐπανεμφάνιση τοῦ χρυσοῦ παλατιανοῦ δέντρου ὡς δυναστικοῦ κυπαρισσόδεντρου τοῦ Βασιλείου Α' Μακεδόνα στο «προλογικὸ ἄσμα» τῆς παλαμικῆς Φλογέρας τοῦ Βασιλιά «Ὁ γιος τῆς χήρας» (δημ. στα 1886 και 1905, οριστικὴ ἔκδοσι στο *Η Φλογέρα τοῦ Βασιλιά με τὴν Ἡρωικὴ Τριλογία...*, 1910):⁷

Κι ακούστη τότε ένα πουλί κρυμμένο σ' ένα δέντρο,
 κι ακούστη και τραγούδαγε πασίχαρο τραγούδι·
 δεν κελαηδά σαν το πουλί, σαν άνθρωπος μιλάει:
 «Ύες που γλυκοκοιμήθηκα, μες στ' όνειρό μου τι είδα;
 Της Πόλης είδα το ιερό, το μέγα το Παλάτι,
 και της αυλής του παλατιού κατάμεσα ένα δέντρο,
 δέντρο κυπαρισσόδεντρο, χρυσά ήταν τα κλαδιά του,
 χρυσά τα φύλλα του, χρυσή και η ρίζα και η κορφή του [...]

αφού η πρώτη γαλλική πλήρης μετάφραση του παλαμικού «επικολυρικού» έργου από τον E. Clément κυκλοφόρησε μόλις στα 1934, καθώς, επίσης, και ότι δεν ήταν δυνατόν να γνωρίζει τη (νεότερη από τη γραφή των ποιημάτων του) λογοτεχνική αναίρεση της αισθητικής/συμβολικής αξίας των μηχανικών δέντρων/πουλιών του βυζαντινού παλατιού, και της προκατειλημμένης άποψης των βυζαντινών ιστορικών για τον Μιχαήλ Γ', αναίρεση στην οποία θα προχωρήσει στα 1944-1947/1950 ο εμφανώς σοσιαλίζων Άγγελος Σικελιανός:⁸

Τον κατηγορήσαν επίσης [τον Μιχαήλ Γ'] και για σπάταλο κ' ενοχληθήκανε πολύ γιατί έλιωσε το ξακουσμένο «Χρυσό Δέντρο» — που παράγγειλε στους πιο μεγάλους χρυσοκούς και τους τεχνίτες του Βυζάντιου ο πατέρας του ο Θεόφιλος — που φορτωμένο απ' αναρίθμητα χρυσά πουλιά, κουρδίζονταν μ' ένα μηχανήμα που τα 'κανε όλα να χτυπάνε τα φτερά τους και να κελαηδούν («θαύμα ακούειν και βλέπειν», φυσικά για τους ευνούχους και για την υπόλοιπη Βυζαντινή αυλή) για να το κάμει νόμισμα που χρειάζονταν σε ζωτικές κ' επείγουσες του τόπου του ανάγκες.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ., πρόχειρα, Fr. Kermodé - John Hollander [και H. Bloom - M. Price - J. B. Trapp - L. Trilling] (επιμ.), *The Oxford Anthology of English Literature*, New York-London-Toronto, Oxford University Press, 1973, τ. 2, σσ. 1701-1702.

2. Το τμήμα (4η και τελευταία οχτάδα του ποιήματος) αποδίδεται ως εξής στη μετάφραση του Γ. Σεφέρη (Γ. Π. Σαββίδης, Γιώργος Σεφέρης, *Αντιγραφές. Οριστική έκδοση*, Αθ., Ίκαρος, 1978, σσ. 12-13, «Ταξιδεύοντας στο Βυζάντιο», μτφρ. 1962 κ.ε.): «Και μια φορά που θα 'γω από τη φύση, ποτέ μου δε θ' αποζητήσω/ Για τη σωματική μορφή μου πράγμα φυσικό./ Αλλά τέτοια μορφή που οι Γραικοί χρυσοχόοι φτιάχνουν/ Από σφυρήλατο χρυσάφι και μαλαματένιο σμάλτο/ Για να κρατήσουν ένα νυσταλέον Αυτοκράτορα ξυπνό./ Ή στήνουν σε χρυσό κλωνάρι για να τραγουδά/ Στους άρχοντες και στις αρχόντισσες του Βυζαντίου/ Τά που περάσαν, ή που περνούν, ή που θα 'ρθούν». Πέρα από την πολύ συζητήσιμη ταύτιση της Κωνσταντινούπολης με τη βυζαντινή αυτοκρατορία (ένας σημερινός αναγνώστης της μετάφρασης δύσκολα ανάγεται αυτόματα στην ηθελημένη από τον Yeats αρχαία σημασία Βυζάντιον =Κωνσταντινούπολη), σημειώνω και ότι το επίθ. Grecian δεν σημαίνει μονάχα ελληνικός/ελληνιστικός (Γραικός/γραικικός) όπως στο διάσημο ποίημα του Keats «Ode on a Grecian Urn», αλλά και ελληνορθόδοξος, και ότι, φυσικά, μια επιπρόσθετη πετυχημένη αρμονική στο κείμενο του «νεοφερμένου» στη βυζαντινή τέχνη και τον πολιτισμό ιρλανδού συγγραφέα και καλλιτέχνη έδινε πιθανόν και η ιδιόλεκτη σημασία της ίδιας λέξης στα αγγλικά: «νεοφερμένος ιρλανδός μετανάστης».

3. Το κείμενο είναι η 3η (μεσαία) οχτάδα του ποιήματος, ό.π., σμ. 1, σ. 1711. Στα σχόλια των ανθολόγων, σσ. 1710-1712, υποδεικνύεται και μία ακόμη αχρείαστη εκτροπή: «The tree is artificial. Yeats may be looking back to his Cabbalistic tree (see "The Two Trees") and also remembering that the golden bough was used to achieve entry into the underworld».

4. D. Albright (επιμ.), *W. B. Yeats, The Poems*, London, J. M. Dent, 1994, ανατ. 1999, σσ. 239-240, 632.

5. Ο. Lampsidis (επιμ.), *Constantini Manassis, Breviarium Chronicum*, τ. 1, Αθ., Ακαδημία Αθηνών, 1996, σσ. 257-258, 271, αντίστοιχα σσ. 4716-4727, 4995-5001 (όπου και testimonia-παραπομπές σε βυζαντινές πηγές του όψιμου Μανασσή).
6. Γιάννης Ψυχάρης, «L'Arbre chantant», στον αφιερωματικό τόμο *Mélanges Chatelain*, Paris 1910, σσ. 628-633 (ανατ. στον σύμμικτο τόμο Γιάννης Ψυχάρης, *Quelques travaux de linguistique, de philologie et de littérature helléniques, 1884-1928*, Paris 1930, σσ. 993-1001)· βλ. και την αποσπασματική ανατύπ. στην ανθολογία μου *Πεζογραφική Ανθολογία. Αφηγηματικός γραπτός νεοελληνικός λόγος*, τ. 1: Από τα τέλη του Βυζαντίου ως τη Γαλλική Επανάσταση, Θεσσαλονίκη, Α.Π.Θ./Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], 2001, σ. 167.
7. Κωστή Παλαμά Άπαντα, τ. 5, Αθήνα, Γκοβόστης, χ.χ.έ., σ. 22. Ο Κ. Γ. Κασίνης, *Η ελληνική λογοτεχνική παράδοση στη «Φλογέρα του Βασιλιά»*. Συμβολή στην έρευνα των πηγών, Αθήνα, Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, 1980, σ. 44, συζητά μόνο χωρία βυζαντινών και μεταβυζαντινών ιστορικών που αναφέρονται στο ονειρικό δέντρο της αυλής της χήρας μητέρας του Βασιλείου Α΄, χωρίς να διερευνά την παλαμική επικάλυψη της εικόνας με το αντλημένο από αλλού στοιχείο του μηχανικού δέντρου της αυλής του κωνσταντινουπολίτικου παλατιού, το οποίο μάλιστα, όπως και στο ποίημα «Sailing to Byzantium» του Yeats, στεγάζει προφητικά «what is to come».
8. Γ. Π. Σαββίδης (επιμ.), *Αγγελου Σικελιανού Άπαντα*, Χ [=Θυμέλη Γ΄...], Αθήνα, Ίκαρος, 1975, σ. 12 («Εισαγωγή») στο *Χριστός λυόμενος ή Ο θάνατος του Διγενή*.

Γιώργος Κεχαγιόγλου

Μουτζουρώνουν άθῶα χαρτιά...

Σέ ένα από τά τεύχη τοῦ περιοδικοῦ *Κριτική καί Ποίηση τῶν Σπ.* Ἀλιμπέρτη καί Γιανν. Μ. Ἀποστολάκη (1915-1916) καί στή στήλη «Κριτική ἐπιθεώρηση» (ἤ «Κριτικές πενιές») διαβάζομε μιά κρίση ἀπορριπτική γιά τά ἄλλα περιοδικά τῆς ἐποχῆς, ὅπως τή σταχυολόγησε ὁ Χ. Λ. Καραόγλου (*Περιοδικά λόγου καί τέχνης*, τόμ. Α΄, Ἀθηναϊκά περιοδικά 1901-1925), Θεσσαλονίκη 1996, σ. 231): «Πόσο χαρτί ἀδικοχαμένο! Καί τί αἰσχροκέρδεα, νά πουλοῦν τόσο ἀκριβά τό μουντζουρωμένο χαρτί!» Ὁ νοῦς τοῦ φιλόμουσου ἀναγνώστη πηγαίνει βέβαια στούς στίχους τοῦ Κ. Καρωτάκη:

Κάθονται στίς καρέκλες, μουτζουρώνουν
 ἄθῶα λευκά χαρτιά, χωρίς αἰτία.

Ἡ δική του προέκταση βρίσκεται στούς προσδιορισμούς «ἄθῶα (χαρτιά)» καί («μουτζουρώνουν) χωρίς αἰτία». Καί φυσικά στήν κοινωνική κατηγορία –ὁ ἴδιος τήν εἰσέπραξε ὡς προσωπική εἰρκτή– πού δηλώνει ὁ τίτλος τοῦ ποιήματος «Δημόσιοι ὑπάλληλοι» (*Ἐλεγεία καί σάτιρες*, 1927).

Γιάννης Δάλλας

Ένα επιστολικό δελτάριο από τα παιδικά χρόνια της Διαλεχτής Ζευγώλη-Γλέζου στη Νάξο

Η ποιήτρια και λαογράφος Διαλεχτή Ζευγώλη-Γλέζου¹ γεννήθηκε στον Απείρανθο της Νάξου το 1907. Στην ιδιαίτερη πατρίδα της διδάχθηκε τα εγκύκλια γράμματα και στη συνέχεια τελείωσε το Γυμνάσιο στην Αθήνα. Το επιστολικό δελτάριο που δημοσιεύουμε, σταλμένο από το χωριό της, αποτελεί ένα δείγμα, μια πρώτη γραφή, από τα μαθητικά χρόνια της, με ευδιάκριτα τα στοιχεία της κοινωνικότητας και της έντονης προσωπικότητας.

Η Διαλεχτή Ζευγώλη φοίτησε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών και το 1944 παντρεύτηκε το λογοτέχνη Πέτρο Γλέζο. Από μικρή ηλικία επιδόθηκε στην ποίηση και τη λαογραφία. Η ποιητική παραγωγή της κινείται στο πλαίσιο των παραδοσιακών σχημάτων με κάποιες τάσεις ανανέωσης στη μορφή και έντονη νοσταλγική διάθεση προς το γενέθλιο χώρο της νήσου Νάξου. Για τις λαογραφικές εργασίες της τιμήθηκε με τον έπαινο της Ακαδημίας Αθηνών, το 1968.

Το περιεχόμενο του κειμένου που δημοσιεύουμε, μαρτυρία από τα παιδικά χρόνια της ποιήτριας στην ιδιαίτερη πατρίδα της, είναι γραμμένο στην οπίσθια πλευρά αταχυδρόμητου επιστολικού δελταρίου.² Στην εμπρόσθια όψη απεικονίζεται η Εμπορική Σχολή Sainte-Croix (Ecole Commerciale Sainte-Croix) στη Νάξο.³

Απείρανθος 1/1/20

Αγαπητή μου Μαρίκα.

Το νέον έτος σου εύχομαι να διέλθης αίσιον και ευτυχές με τους γονείς σου και αδέρφια σου. Είδα προχθές να παραπονείσαι πως σου ξεχάσαμε και μόνον η Σοφία του Μικέ σου θυμάται, μα δεν έχεις όμως κανένα δίκιο επειδή σου έστειλα δυο γράμματα και δεν μου απήντησες. Κ' έτσι έπαυσα κ' εγώ να σου γράφω. / Η Σμαραγδούλα μου έστηλεν από την Λίμνη γράμμα τής προ άλλες και μου έγραφε να μην της γράψω πλειο εκεί επειδή θα φύγη και θα μου γράψη όπου πάει. Κι άπες⁴ τίποτα. Δεν ξεύρω τώρα πού ευρίσκεται κ' εσύ στείλε της την κάρτα σε περικαλώ. Τον Χρίστο χαιρετώ. Τους γονείς σου επίσης. Επειδή υποθέτω ότι ίσως ήλθον και στις Αθήνας.

Με άπειρα φιλιά
Διαλεχτή Ι. Ζευγώλη

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Χάρη Πάτση, *Μεγάλη Εγκυκλοπαίδεια Νεοελληνικής Λογοτεχνίας από τον 10ο αιώνα μ.Χ. μέχρι σήμερα*, τόμ. 6ος, Αθήνα 1968, στο λήμμα «Ζευγώλη-Γλέζου, Διαλεχτή».
2. Πρόκειται για ασπρόμαυρη φωτογραφία, σε φωτογράφηση τού S. P. (S. P. Phot.).
3. Κρίναμε σκόπιμο να διατηρήσουμε την ορθογραφία του πρωτοτύπου, εκτός των άλλων και για

το ότι δείχνει το επίπεδο των γνώσεων της Ζευγώλη κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, πράγμα βοηθητικό για τη μελέτη της πνευματικής εξέλιξής της και τη σύνταξη χρονολογίου της.

4. =απέ, δηλαδή: έπειτα, στη συνέχεια.

Θεοδόσης Πυλαρινός

Βιβλιογραφικά συμπληρώματα

I. Συμπληρώματα και διευκρινίσεις στη βιβλιογράφηση του Τεύκρου Ανθία. Στην εντυπωσιακή, ως προς τον όγκο αλλά και την προηγηθείσα εργασία καταγραφών, *Βιβλιογραφία κυπριακής λογοτεχνίας* (Λευκωσία 2001) των Φ. Σταυρίδη, Λ. Παπαλεοντίου και Σ. Παύλου, τα εξής συμπληρώματά της αποτελούν ελάχιστο δείγμα εκτίμησης προς τους ερευνητές και βιβλιογράφους.

1. Γαλάτεια Καζαντζάκη. Τεύκρου Ανθία, *Δεύτερη Παρουσία* [sic]. Πολιτικά Φύλλα, αρ. 5 (Μάιος 1931), σελ. 8.

2. Κωστής Μπαστιάς. Τεύκρου Ανθία, *Διψασμένοι στην Άβυσσο*. Εβδομαδιαίος Τύπος, 29 Ιουλ. 1934.

3. Στη σελ. 102, όπου η βιβλιογράφηση του Τεύκρου Ανθία, και στο λήμμα 0961 που ανταποκρίνεται στην ποιητική συλλογή *Τα σφυρήματα του Αλήτη*, τα αρχικά του βιβλιοκριτικού που παρουσίασε τη συλλογή στο περ. *Ελληνικά Γράμματα* υποδηλώνουν τον Γ.[ιώργο] Κ.[οτζιούλα].

II. Η αναδημοσίευση μιας κριτικής για τη Μαρία Ρουσσιά. Ο Βάσος Βαρίκας, όπως έχει καταγραφεί και στη *Βιβλιογραφία κυπριακής λογοτεχνίας* (Λευκωσία 2001), δημοσίευσε βιβλιοκριτική για την Κύπρο της Μαρίας Ρουσσιά (βλ. σελ. 360). Στο αρχείο του υπάρχει μια σημείωση ότι η κριτική του αυτή αναδημοσιεύτηκε στον *Ταχυδρόμο* της Αλεξάνδρειας, στις 30 Σεπτ. 1956. Χρειάζεται όμως μια διασταύρωση αυτής της πληροφορίας, με τον έλεγχο του αντίστοιχου φύλλου του *Ταχυδρόμου*.

III. Ένα άγνωστο και αθησαύριστο άρθρο του Βάσου Βαρίκα για την Κύπρο. Στα μέσα της δεκαετίας του 1960 ο Βάσος Βαρίκας επισκέφτηκε αρκετές φορές την Κύπρο, μαζί με δημοσιογράφους αθηναϊκών εφημερίδων. Ένδειξη αυτής της συχνής επαφής του με τον πνευματικό κόσμο της νήσου είναι και η συνέντευξή του με τον Άνθο Λυκαύγη, δημοσιευμένη στο περ. *Κυπριακά Χρονικά* (αρ. 75, Μάρτ.-Απρ. 1967).

Υπάρχει όμως και ένα ειδικό άρθρο του, «Η πνευματική Κύπρος», δημοσιευμένο στο περ. *Ραδιοπρόγραμμα* (αρ. 226, 16-22 Απρ. 1967, σελ. 10) και γραμμένο με την ευκαιρία της καθόδου στην Κύπρο ενός κλιμακίου του Εθνικού Θεάτρου, που ανέβασε στη Λευκωσία *Το μυστικό της Κοντέσσας Βαλέραινας* του Γρ. Ξενοπούλου. Στο άρθρο του αυτό, ο Β. Βαρίκας, αφού κάνει μια σύντομη αναδρομή στις απαρχές της κυπριακής λογοτεχνίας, διαπιστώνει τη συνείδηση ενότητας με τον υπόλοιπο ελληνισμό και την έλλειψη σημαντικών διαφορών στην πνευματική δραστηριότητα μεταξύ Κύπρου και Ελλάδας.

Αλέξης Ζήρας

«Ο πόνος φέρνει τόν ήχο...»

Ο στίχος ολόκληρος είναι: *Ο πόνος φέρνει τόν ήχο κι ο ήχος το μοιρολόι.*

Σε μία εποχή κατάχρησης τῶν ἔντεχνων ποιημάτων ποιητικῆς καί τῶν ἐξεζητημένων περὶ αὐτὰ σπουδῶν, αὐτός ὁ ὀρισμός τῆς ποιητικῆς τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ εἶναι ἀμεσος καί καιρῖος, χωρὶς νὰ φλυαρεῖ ἢ νὰ κραυγάζει. Εἶναι ἕνας αὐτοορισμός, πού ἐκφράζει σέ μία πρόταση ὅλη τὴ διαδικασία, ἀπὸ τὴ γέννηση ὡς τὴ μορφοποίηση τοῦ τραγουδιοῦ. Σημαίνει γενικά πῶς ἀπὸ ἕνα ἐρέθισμα (ἐδῶ τοῦ πόνου), γεννιέται ἡ μελωδία (ἐδῶ ὁ «ἤχος» ἑνός ρυθμοῦ) καί ἀπάνω στήν ὑποδοχὴ καί τὸ καλοῦπι τῆς τὸ ποίημα (ἐδῶ ὡς σύνθετη δημιουργία καί ἐκτέλεση: τὸ μοιρολόγι).

Καί ἀναλυτικότερα, σέ σχέση μέ τούς ὅρους καί τὴν ἀμοιβαία τους συνάρτηση: «πόνος» → «ἤχος» → «μοιρολόγι». Ὁ «πόνος» καί ἐδῶ ἐξυπακούεται ὡς βεβαιότερος ἀπ' τὴ χαρὰ παραγωγός ποιητικοῦ ἀποτελέσματος. Ὁ «ἤχος» ἐξάλλου, λέξη παραγόμενη ἀπὸ τὸ «ἤχος», μοιάζει λεκτικά καί νοηματικά νὰ ταλαντώνεται: νὰ εἶναι ἡ «ἤχώ» (δηλαδή ἡ ἀνακλαστικὴ ἀντήχηση) τοῦ πόνου, ἀλλὰ καί ὁ βουερός «ἄχος» (τὸ ἀχολόγημα, κατὰ τὸ «ἄχος βαρὺς ἀκούγεται...») τοῦ θρήνου. Εἶναι ἐδῶ, ὀρθότερα, ὁ εἰρμός ἢ μᾶλλον ὁ συρμός τοῦ θρήνου: ἑνός θρήνου δηλαδή πού ξεσηκώθηκε καί ὅπως σύρεται («νὰ σύρω ἕνα τραγούδι...») εἶναι ἡ συνήθης φράση τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιστῆ γίνεται «εἰρμός», ἀπὸ ὅπου σχηματίζεται ἡ δεσπόζουσα μελωδικὴ γραμμὴ ἐπάνω στήν ὁποία αὐτομάτως ἐπενδύεται ὁ στίχος. Ἐκεῖ βρίσκεται ἡ μήτρα μιᾶς ποιητικῆς, ἀπὸ ὅπου καί πηγάζει ὡς σύνθετη μορφή τὸ «μοιρολόγι» (στιχουργία καί τραγούδι, βίωμα συγχρόνως καί τελετουργία).

Συνοδεύω αὐτὴ τὴ μικροκριτικὴ ἀνάλυση μέ τὴν ἀνακοίνωση ἑνός σχετικοῦ μοιρολογοῦ ἀπὸ μιᾶ συνεισφορά παλαιά, τῶν μαθητῶν μου. Εἶναι ἀνέκδοτη παραλλαγὴ γνωστοῦ μοτίβου (βλ. Δ. Πετρόπουλου, *Ελληνικά Δημοτικά τραγούδια*, Βασικὴ Βιβλιοθήκη Β', ἀρ. 47, 1959, σ. 217). Ἀναφέρεται ἐξαρχῆς ὁ πόνος καί οἱ φορεῖς μέ τίς αἰτίες τους (χαμός τοῦ ἄντρα, τοῦ ἀδερφοῦ, τῆς μάνας). Καί ἀκολουθεῖ ἡ —παραστατικὴ— μεταφορὰ τοῦ «εἰρμοῦ», τοῦ θρήνου μέ ποτάμι («Νὰ γένει μιὰ νεροσυρμὴ νὰ πάει στὸν Κάτω κόσμου», σημειώνεται σέ ἄλλη παραλλαγὴ). Στά νερά τοῦ θρήνου ὡς ὑλοποιημένου ποταμοῦ ἀναβαπτίζονται οἱ νεκροὶ καί ἀναζωογονοῦνται ὅλες οἱ συνήθειες τοῦ Ἀπάνω κόσμου. Μάλιστα ὁ δημοτικὸς τραγουδιστῆς, ὡς φορέ-

ας του προφορικού πολιτισμού, δέν ξεχνᾶ ἐδῶ καί τόν φορέα του γραπτοῦ πολιτισμοῦ, μέ τή μνεΐα τοῦ καλαμαρᾶ τοῦ τελευταίου στίχου:

Ὁ πόνος φέρνει τόν ἦχό κι ὁ ἦχος το μοιρολόι.
Τό τί μέ τρογορίζετε ὄλες οἱ πονεμένες;
Ὅλες σας πόνον ἔχετε κι ὄλες καημό βαστᾶτε,
ἄλλη ἔχασε τόν ἄντρα της κι ἄλλη τόν ἀδερφό της
κι ἄλλη, πολύ πικρότερη, μάνα ἔπό τήν καρδιά της.
Ἐπό ἔνα δάκρυ χύσετε κι ἀπό ἔνα μοιρολόι
ποτάμι νά τό κάνετε, μωρές χαροκαμένες,
νά ἔναι μακρῦ, νά ἔναι στενό, νά μπει στόν Κάτω κόσμο
γιά νά νιφοῦν οἱ ἄνιφτοι, νά πιοῦν οἱ διψασμένοι
νά πάρουν νίες καί νιόνυφες νά λούσουν τα μαλλιά τους
τα παληκάρια τά ὄμορφα νερό να ξυριστοῦνε
νά ρίξουν κι οἱ γραμματικοί νερό στό καλαμάρι.

(1966. Σταματία Μίχα ἔτων 73, ἀπό Πεστά Ἰωαννίνων)

Γιάννης Δάλλας

Ὁ «Μήτσος» του Μάριου Χάκκα: Ποιητική εκδοχή και πεζογραφική αποκρυστάλλωση

Ὁ κεντρικός ἥρωας του αφηγήματος του Μάριου Χάκκα «Το καμιόνι»¹ ονομάζεται «Μήτσος». Ὅπως ὀρθᾶ ἔχει επισημανθεΐ, «ο Μήτσος [...], καθώς ἔρχεται ἀπό μια ἄλλη εποχή, αὐτήν της Κατοχής, κι ἔχει ἀκόμα στο κεφάλι του το καμιόνι που ερχόταν μουγκρίζοντας καταπάνω του, δέν μπορεί να αποδεχθεΐ τη μίζερη πραγματικότητα και το νεό, ἀποξενωτικό, τρόπο ζωής, το ρίχνει στο πιστό και βρίσκει το θάνατο ἀδόξα ἀπό ἔνα τροχοφόρο και πάλι».²

Σε τεύχος του περιοδικοῦ *Ἡ Λέξη*³ δημοσιεύονται χειρόγραφα του Μάριου Χάκκα, ἔνα εκ των οποίων περιλαμβάνει μια στιχόμορφη εκδοχή της ιστορίας του Μήτσου:

Ὁ Μήτσος κλάταρε ναρίς / Δεν ἔκανε συντήρηση
Δεν πήγαινε ἐκδρομές την Κυριακή / και τώρα η καρδιά του δεν αντιρροπεί
Ἀδειάζει το αΐμα του στην ἀσφαλτο / κονιάκ κοτρώνια στο στομάχι του
κι ὄλο στηρίζεται στην μπάρα / αναβάλλοντας την πτώση του

Ἀνάμεσα σε δυο μεθύσια του εΐπε:

«Ἐμένα με κυνηγάει ο θάνατος απ' το σαράντα-ἔνα
Στα καλαμάκια πόδια μου φορούσα κάτι θεοράτες αρβύλες
κι ὄμως δέν πεδίκλωθηκα. / Κρεμασμένος στις πόρτες των τραμ
εΐδα χιλιάδες σιδερένιες κολώνες να σημαδεύουνε το μέτωπό μου.
Ἐβγάλα μερικούς χειμῶνες μ' ἔνα ἀδιαβροχάκι λεπτότερο ἀπό προφυλακτικό
Ἐμένα με κυνηγάει ἀκόμα ο θάνατος για μια γερμανική κουραμάνα
ἔνα εγγλέζικο ταγκ για μια ροχάλα τάληρο».

Τώρα που τέξαρε το στομάχι και κρέμασε η κοιλιά
τώρα που ρευόμαστε ωραία στ' αποφάγια
δεν έχουμε παρά να σκεφτούμε το θάνατο.

Οι μέρες που έρχονται είναι φριχτότερες.
Οδοστρωτήρες μάς κάνουν ένα με την άσφαλτο
ξεχνάμε τα πρόσωπα επικοινωνώντας με συσκευές
από διαμέρισμα σε διαμέρισμα
χτυπάμε τις γροθιές μας σε ακατάληπτα σήματα.

Η αντιπαράβολή στιχόμορφης και πεζόμορφης εκδοχής δείχνει μεταξύ άλλων ότι και τα δύο κείμενα εκκινούν πανομοιότυπα («Ο Μήτσος κλάταρε νωρίς»), ενώ οι περισσότερες φράσεις του ποιητικού κειμένου εντάσσονται και στο διήγημα, ορισμένες ελαφρώς παραλλαγμένες. Η αφηγηματική φωνή, που αρχικώς περιγράφει τα του Μήτσου και τελικώς σε πρώτο πληθυντικό πρόσωπο ελεεινολογεί την κατάντια μιας κοινωνίας, και η αποτύπωση της φωνής του Μήτσου συγκροτούν την ποιητική εκδοχή. Στην πεζογραφική μορφή αποτυπώνονται, επιπλέον, και η φωνή του αφηγητή σε πρώτο ενικό πρόσωπο και οι απευθύνσεις του Μήτσου σε δεύτερο πρόσωπο (δύετο πληθυντικό προς τους «αδιάφορους θαμώνες», δεύτερο ενικό προς το «καλό παιδί», τον αφηγητή). Η πεζή μορφή εμπλουτίζεται από τον συγγραφέα με εμφανώς περισσότερα στοιχεία πλοκής: η εναλλαγή των φωνών είναι πιο σύνθετη, τα θεατρογενή στοιχεία ορθώνονται εμφανέστερα (το κείμενο από πλευράς δομής δεν απέχει πολύ από ένα θεατρικό μονόπρακτο) και το τέλος του Μήτσου περιγράφεται ευκρινώς.

Τα προαναφερθέντα δεν σημαίνουν ότι από την ποιητική μορφή της ιστορίας του Μήτσου ελλείπουν η συγκινησιακή φόρτιση και η λογοτεχνική δυναμική. Στο ποίημα, βέβαια, δεν διασπάται η έλλογη αλληλουχία και δεν διεισδύει σε αυτό ούτε ο ελάχιστος βαθμός σημασιολογικής σκοτεινότητας. Ωστόσο, εικάζονται, χωρίς σαφώς να στοιχειοθετούνται, και το τέλος του Μήτσου και η απόληξη των αλλοτριωμένων ατόμων (κατ' ευφημισμὸν αποτελούν «κοινωνία»). Επίσης, η εναλλαγή των φωνών και των ζοφερών εικόνων οπλίζει τους στίχους με αξιοσημείωτη δραματικότητα και επιπρόσθετα το οικείο «σταράτο» λεξιλόγιο και η ανάσα του ελεύθερου στίχου προσδίδουν στο ποίημα μια δυναμική εντελώς απόμακρη από την υψιπέτεια του παραδοσιακού λυρισμού και ανήκουσα στο κλίμα του «ποιητικού ρεαλισμού»,⁴ το οποίο θεμελίωσαν και ενδυνάμωσαν με τη συνεισφορά τους επιφανείς εκπρόσωποι της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς (Μ. Αναγνωστάκης, Κλ. Κύρου, Τ. Πατρίκιος κ.ά.).

Το διαφαινόμενο ερώτημα είναι γιατί ο Χάκκας αποκρυστάλλωσε την ιστορία του Μήτσου⁵ σε πεζό λόγο. Το αφήγημα περιλαμβάνεται στη συλλογή διηγημάτων *Ο Μπιντές και άλλες ιστορίες* (α' έκδ. 1970). Η πεζογραφία είναι προσφορότερη για την έκφραση απτών μηνυμάτων και «ο 'Μπιντές' γίνεται το σύμβολο αγοραπωλησίας».⁶ Ο Χάκκας ως ποιητής (*Ομορφο καλοκαίρι*, α' έκδ. 1965) ακροβατούσε ανάμεσα σε έναν λυρισμό παραδοσιακής αίσθησης και σε μια τραγικότητα νεοτερικής γεύσης (η ποιητική κατάθεση που παραθέσαμε ανήκει σαφώς στη δεύτερη). Ο Βύρων Λεοντάρης, κρίνοντας το 1965 τα ποιήματα του Χάκκα, επισημαίνει ότι «είναι φανερό πως αν η ποίηση αυτή έχει παρόν, το μέλλον της είναι προβληματικό. Δεν έχει περιθώρια. Δίνει εντυπωσιακά αποτυπώματα, που σύντομα όμως και

μοιραία καταλήγουν στην επανάληψη, όπως τα τυποποιημένα προϊόντα».⁷ Κλείνει μάλιστα το κριτικό του σημείωμα με τους στίχους του Χάκκα:

Τα ποιήματά μας δεν ολοκληρώθηκαν
και τόσες άλλες πράξεις μας...⁸

Ο κριτικός δεν αναφέρεται μόνο στα ποιήματα λυρικής παραδοσιακής φόρτισης, αλλά και στα νεοτερίζοντα τραγικής δυναμικής, αφού στην περιοχή όπου τα τελευταία λειτουργούν, είχε ήδη γόνιμα θητεύσει η συνεισφορά βασικών εκπροσώπων της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς. Ο Χάκκας βρισκόταν «στο μεταίχμιο της δεύτερης κατά σειρά καμπίης της μεταπολεμικής μας λογοτεχνίας», η οποία «ήρθε να εκφράσει, κυρίως, μια νέα πραγματικότητα που είχε προκύψει από το καταστάλαγμα της διάψευσης της προηγούμενης γενιάς».⁹ Ο Χάκκας συντονισμένος με τους ασφαλέστερους παλμούς της πεζογραφίας πάσχιζε και «ανανέωσε τη ρεαλιστική παράδοση».¹⁰ Ενδεχομένως θεωρούσε την ποίηση –το αν είχε δίκιο είναι θέμα άλλης τάξεως– αναπόφευκτα συνυφασμένη με τη λογοτεχνική πόζα και τη ρομαντική αναπόληση: την έβλεπε σαν περιττή «γαρνιτούρα». Συνυπολογίζοντας τη σεμνότητα του ανθρώπου και τον (αυτο)σαρκασμό που τον χαρακτήριζε ως δημιουργό, μπορούμε να διαφωτιστούμε σχετικά από ένα απόσπασμα κειμένου, το οποίο επίσης περιλαμβάνεται στον Μπιντέ:

Ίσως φταίει η στερημένη και στεγνή ζωή μου, βιαστικός κι ανικανοποίητος πάντα, έτσι που δε νοιαζόμουν για γαρνιτούρες ποτέ.

Κατέληξα, λοιπόν, κατά των ανθέων κι αποφάσισα να μεταδώσω αυτές τις απόψεις με τα δικά μου εκφραστικά μέσα, άτσαλα βέβαια και κάπως χοντρά. Δε φταίω εγώ αν η ιδιοσυγκρασία μου με οδηγεί στην αμεσότητα κι έπειτα δεν είμαι ποιητής, ούτε καν πεζογράφος.¹¹

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Μάριου Χάκκα, *Άπαντα*, Κέδρος, 1978, σ. 279-282.
2. Θανάσης Ε. Μαρκόπουλος, *Τα πρόσωπα του δράματος στο πεζογραφικό έργο του Μάριου Χάκκα*, τα τραμάκια, 1995, σ. 31.
3. *Η λέξη*, τχ. 16 (Ιουλ.-Αύγ. 1982), σ. 420. Το κείμενο μεταφέρεται εδώ με ορθογραφικές και τονικές προσαρμογές.
4. Βλ. ενδεικτικά, Γιάννης Πιπίνης, *Μανόλης Αναγνωστάκης. Ένας φανατικός πεζοπότης της ποίησης*, Σοκόλης, 1999, ιδίως σ. 15-39, 50-58.
5. Ίσως πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο, που συμμετέχει και σε ποίημα του Μάριου Χάκκα (*Άπαντα*, ό.π., σ. 569): «Ο Μήτσος πήρε τις κυλιόμενες σκάλες/ κι έφυγε βαρυστημένος./ Άλλοι περιμένουν το ασανέρ».
6. Αλέξανδρος Αργυρίου, «Νέκυια», *Το Βήμα*, 21 Ιουλ. 1972 και Μάριος Χάκκας, *Κριτική θεώρηση του έργου του*, Κέδρος, 1979, σ. 27.
7. Βύρων Λεοντάρης, «Μάριος Χάκκας: Ομορφο καλοκαίρι», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 128 (Σεπτ. 1965), σ. 205.
8. *Άπαντα*, ό.π., σ. 569.
9. Στέφανος Μπεκατώρος, «Μάριος Χάκκας. Η ήττα και η αξιοπρέπεια του ανθρώπου», *Αντί*, τχ. 77-78 (6 Αυγ. 1977) και Μάριος Χάκκας, *Κριτική θεώρηση του έργου του*, ό.π., σ. 71-72.
10. Βαγγέλης Χατζηβασιλείου, «Η ανανέωση του ρεαλισμού. Εφαρμογές το Κοινόβιο του Μάριου Χάκκα», *Περίπλους*, τχ. 12 (Ιαν.-Μάρτ. 1987), σ. 213.
11. «Κατά των ανθέων», *Άπαντα*, ό.π., σ. 227.

Δημήτρης Κόκορης

Στον ομιχλώδη ψηφιακό «τόπο» της νέας ελληνικής λογοτεχνίας και της βιβλιογραφίας

Η τρέχουσα επιστημονική και δημοσιογραφική επικαιρότητα επιτρέπει τη σταχυολόγηση δεδομένων τέτοιων όπως είναι οι επιπλάμιες συσκευές με οθόνη κρυστάλλων, μπαταρίες κα μνήμες φλας (flash) που συγκροτούν το «ηλεκτρονικό βιβλίο» τύπου Rocket eBook των 4000 ψηφιακών «σελίδων» ή το ηλεκτρονικό βιβλίο τύπου book on order (σε «ψηφιακό ακτινοδίσκοφωνο», δηλ. σε δίσκο CD-ROM, σιντί ρομ). Η ιστοσελίδα του Σπουδαστήριου Νέου Ελληνισμού www.snhel.gr, ο «πρώτος ελληνικός 'τόπος' στο Διαδίκτυο αφιερωμένος στη Νέα Ελληνική Λογοτεχνία». Το μυθιστόρημα πάλι σε συνέχειες, όχι μέσω του εντύπου, αλλά μέσω του δικτυακού τόπου ενός εκδοτικού (!) οίκου – συμβαίνει καθημερινά με την ηλεκτρονική παρουσίαση διάρκειας 173 ημερών με το έργο του Μαρτέν Βενκλέρ *Μύθοι* από τις εκδόσεις *Μεταίχμιο* στην ιστοσελίδα www.metaximio.gr. Από τον ίδιο οίκο η εξαγγελία διαδραστικού (interactive) διαγωνισμού διηγήματος. Ο *Κόσμος της Σοφίας* του Γιουστίν Γκάαντερ διασκευάστηκε σε παραγωγή πολυμέσων (μουλτιμέδια - multimedia με cd-rom) και σε ελληνική έκδοση από τις εκδόσεις *Καστανιώτη*. Η επιστολογραφία μέσω των δικτυώσεων της ηλεκτρονικής αλληλογραφίας (e-mails) προκύπτει και πάλι ως μορφή επικοινωνίας, ως ...αθώο παράγωγο των ολοκληρωμένων κυκλωμάτων και των δυαδικών ψηφίων (bits) στη μνήμη του Η / Υ, των διαδρόμων του «μετανεωτερικού» Διαδικτύου.¹

Έτσι, ο αφορισμός του Γ. Σεφέρη, ηλικίας πλέον των πενήντα ετών, για το «τέλος της τυπογραφίας» και η ανεκδοτολογική σχεδόν εναντίωση του Ο. Ελύτη στη χρήση ηλεκτρονικού υπολογιστή για τις ανάγκες της ποιητικής τέχνης καταγράφτηκαν ως γραφικές παραδοσιακές ανησυχίες. Ταυτόχρονα με τις λογοτεχνικούς περιεχομένου, δεκάδες άλλες ιστοσελίδες πληροφορούν, όχι πάντα ποιοτικά, για το ιστορικό περιβάλλον και τις κοινωνικές σχέσεις, απομυθοποιούν ή ενισχύουν «εθνικούς μύθους». Άλλες, ενημερώνουν για τις λεξικογραφικές παραγωγές στην ελληνική γλώσσα. Λεξικά και διδακτικές προτάσεις με την υποστήριξη Η / Υ πολιορκούν εκπαιδευτικούς και μαθητές. Την ίδια στιγμή σε ερευνητικά κέντρα στην Ελλάδα, την Κύπρο, σε χώρες του εξωτερικού βρίσκεται σε εξέλιξη η παραγωγή οπτικών δίσκων (σιντί- ρομ) με τα προγράμματα «Θησαυρός της Ελληνικής Γλώσσας», «Ηλεκτρονική Φιλοσοφική Εγκυκλοπαίδεια», «Ελληνομνήμων» για χειρόγραφα και έντυπα βιβλία επιστημών και φιλοσοφίας των νεότερων χρόνων.

Στο πεδίο της ελληνικής βιβλιογραφίας – λογοτεχνίας και άλλων πνευματικών επιδόσεων – γίνεται βαθμιαία αποδεκτή η ηλεκτρονική βιβλιογραφική παραγωγή. Μολονότι για τους ακριβολόγους ο όρος «ελληνική ηλεκτρονική βιβλιογραφία» δεν αποδίδει το περιεχόμενο και τις λειτουργίες της αποδελτίωσης και συμπύκνωσης γνώσεων – πληροφοριών με τη χρήση ηλεκτρονικών υπολογιστικών μηχανών σε περιβάλλον απούλοποίησης, συγκροτείται η σύγχρονη μορφή βιβλιογραφίας, δίπλα στην παραδοσιακή έντυπη καταγραφή.

Οι ποικιλόμορφες εφαρμογές της ψηφιακής τεχνολογίας και της πληροφορικής στην παραγωγή, τη μελέτη και την επεξεργασία του λογοτεχνικού υλικού ενδεικτικά μόνο μπορούν να καταγραφούν: ηλεκτρονική επεξεργασία λογοτεχνικών δεδομένων που στη συνέχεια παίρνει τη μορφή εντύπων. Έντυπα και εικονικά παράγωγα

που στα πρόσφατα χρόνια αρχίζουν να συνδυάζονται. Καθαυτό ψηφιακές παραγωγές θεωρούνται οι «οπτικοί δίσκοι μόνον ανάγνωσης» (δίσκος CD-ROM) για προϊόντα της λογοτεχνίας, όπως και οι ιστοσελίδες για λογοτεχνικά ή παρεμφερή θέματα της γνώσης και της εκπαίδευσης. Παρά τις ενστάσεις ίσως εντάσσονται στην ψηφιακή περιοχή της λογοτεχνίας και της βιβλιογραφίας οι «κοινοί συμπαγείς δίσκοι» (δίσκοι σιντί, CD) με ψηφιακή εγγραφή – ηχογράφιση ποιητικών ή πεζογραφικών συνθέσεων. Καχύποπτα ή απορριπτικά αντιμετωπίζεται το ραδιοφωνικό, τηλεοπτικό, κινηματογραφικό υλικό – αποδεικτικό ή και δραματοποιημένο.

Το στένεμα των ορίων φαίνεται ότι αφήνει έξω από την ψηφιακή λογοτεχνία και βιβλιογραφία ταινίες μεγάλου μήκους (λ.χ. Γ. Σμαραγδή *Καβάφης* –1996, Λ. Παπαστάθης *Το μόνον της ζωής του ταξίδιον* – 2001, Στ. Χαραλαμπίοπουλου, *Ημερολόγια καταστρώματος* – 2001) και μικρού (λ.χ. Γ. Κούμουρου, Δ. Λουκά, Ν. Ορφανίδη, *Μυρολόγι της Φώκιος* και *Η Σεληνοφεγγής Νυξ στον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη* – Λευκωσία 2002) και άλλα παρεμφερή δημιουργήματα. Αλλά ίδια τύχη έχουν και οι επιλεγμένες από τους ίδιους τους δημιουργούς ή και από άλλους ανθολογημένες ηχογραφήσεις στην ψηφιακή τους μεταγραφή. Τέτοιες είναι οι πολυάριθμες παραγωγές της εταιρείας ΛΥΡΑ² (σειρά Διόνυσος) και της EMI-MINOΣ για τους Καβάφη, Παλαμά, Σικελιανό, Βάρναλη, Σεφέρη, Σαραντάρη, Εμπειρίκο, Ζ. Καρέλλη, Εγγονόπουλο, Σινόπουλο, Αναγνωστάκη, Ελύτη, Ρίσο, Κ. Δημουλά κ.ά.), μαζί και οι ομαδικές παρουσίες ποιητών και πεζογράφων της Βόρειας Ελλάδας. Ωστόσο, τα προαναφερθέντα προϊόντα ήδη αξιοποιούνται σε παραγωγές πολυμέσων ή σε ιστοσελίδες λογοτεχνίας ή φιλολογίας.

Στην πρώτη φάση της ηλεκτρονικής βιβλιογραφίας για φιλολογικά και λογοτεχνικά προβλήματα στη δεκαετία του 1980 ανιχνεύεται και η κυπριακή παρουσία. Πρόκειται για τη χρήση ηλεκτρονικού επεξεργαστή κειμένων στην κωδικοποίηση 17 πινάκων, με πληροφορίες που αφορούν στη ζωή, το έργο, το περιβάλλον Κύπριων συγγραφέων, από τον προγραμματιστή Πέτρο Κοντολαίμη και τον εκδότη Χρίστο Ανδρέου. Αποτελεί μια ογκώδη έκδοση που ως *Τόμος Έκτος. Πίνακες ολοκληρώνει* τη σειρά *Κύπριοι συγγραφείς από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα* (εκδ. Χρ. Ανδρέου, Λευκωσία [=Αθήνα] 1983-1984) και προβάλλεται ως αποκλειστική «καινοτομία» στον κυπριακό και ελλαδικό χώρο. Στα πλαίσια αυτά, ωστόσο, οι σημαντικότερες χρήσεις Η/Υ αφορούν στην επεξεργασία λογοτεχνικών κειμενικών δεδομένων, συγχρίσεων ή λεξιλογικών και συμφραστικών πινάκων (κονκορτάντσες, concordances).

Το Λεξιλόγιο του Μακρυγιάννη (εκδόσεις *Ερμής*, Αθήνα 1983) επεξεργάζονται και εκδίδουν οι Ν. Κυριαζίδης- Ι.Ν. Καζάζης- J. Brehier, συγκροτώντας τον «πρώτο αυτόματο Πίνακα Λέξεων» με προγράμματα Η/Υ στα *Απομνημονεύματα του στρατηγού Ι. Μακρυγιάννη*.³ Συγκριτικό υλικό και έντυπα δείγματα κονκορτάντσας με λατινικούς χαρακτήρες επεξεργάζεται με Η/Υ ο Φ. Β. Γκιόπουλος στη διδακτορική διατριβή *Metodi Quantitativi e informatici per l' analisi del testo letterario: il «caso» delle canzoni popolari greche e la loro versione in italiano. C. Fauriel 1824, T. Tommaseo 1842* (Τμήμα Ιταλικής Φιλολογίας, ΑΠΘ, 1984).

Στην έντυπη εργασία *Η Θυσία του Αβραάμ στον Υπολογιστή. Λεξιλογικοί πίνακες και υφολογικά σχόλια* (εκδ. *Ερμής*, Αθήνα 1986 με συντομεύσεις κειμενο στην αγγλική γλώσσα) η Ντία Φιλιππίδου παρουσιάζει μια «καινοτομία στα νεοελληνικά γράμματα»: την πρώτη κονκορτάντσα νεοελληνικού λογοτεχνικού έργου, όταν

στον Πίνακα Α' παρατίθενται αλφαβητικά οι λέξεις – παραπομπές της Θυσίας με τα συμφραζόμενά τους. Ακολούθως, το 1992 Τα ελληνικά του Μακρυγιάννη (σε επεξεργασία ηλεκτρονική και εκτύπωση σε επτά τόμους από την ομάδα Κυριαζίδης- Καζιάζης – Brehier, εκδ. Παπαζήσης, χωρίς σιντί-ρομ) αποτυπώνουν την κοινόκοινοτητα των συγγραφέων του Μακρυγιάννη Απομνημονεύματα - Οράματα και Θάματα. Το λεξικογραφικό, γλωσσολογικό και φιλολογικό υλικό είναι πλέον προσβάσιμο στους αναγνώστες όλου του κόσμου στην ιστοσελίδα www.makriyannis.gr/. Ο Νίκος Γουλανδρής το 1998 καταπιάνεται σε 748 σελίδες με τους συμφραστικούς πίνακες (και σε 45 ακόμη σελίδες με τον πίνακα ευρετηρίων) στις εκδόσεις της συλλογής διηγημάτων του Δ. Χατζή Το τέλος της μικρής μας πόλης που πραγματοποιήσαν το Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα» (Βουκουρέστι 1953) και οι Εκδόσεις «Κείμενα» (Αθήνα 1979). Την ολοκλήρωση και τη διάθεση της μελέτης του ανακοινώνει μέσω του Διαδικτύου στην ιστοσελίδα www.hooked.net/rolandm/concord.doc. Προς την ίδια κατεύθυνση κινούνται οι Ντία Φιλιππίδου- D. Holton- J.L. Dawson με την πρόσφατη εργασία Του κύκλου τα γυρίσματα, ο Ερωτόκριτος σε ηλεκτρονική ανάλυση (τόμος Α', Ερμής, Αθήνα 2001, τετράτομο, προαναγγελία σιντί - ρομ).

Στα πλαίσια, λοιπόν, της ηλεκτρονικής λογοτεχνικής βιβλιογραφίας κινούνται αδιαμφισβήτητα οι παραγωγές σιντί-ρομ. Ανάμεσά τους (αναμένοντας από τα 1997 το σιντί-ρομ του Σπουδαστηρίου Νέου Ελληνισμού με το αρχαιολογικό, οπτικό και ακουστικό, για τον Κ. Καβάφη⁴) το ψηφιακό ανθολόγιο 86 έργων από 68 συγγραφείς Από τον Όμηρο έως σήμερα που παρήγαγε το 2001 το Ίδρυμα «Θησαυρός της Ελληνικής Γλώσσας» και διανεμήθηκε στην 53^η Διεθνή Έκθεση Βιβλίου στη Φραγκφούρτη. Οι εκδόσεις Δόμος και το Ίδρυμα «Θησαυρός της Ελληνικής Γλώσσας» παρήγαγαν τον ψηφιακό δίσκο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης Τα Άπαντα (CD ROM, μαζί με το πρόγραμμα ηλεκτρονικής αναζήτησης και επεξεργασίας Θησαυρός Ελληνικής Γλώσσας, Αθήνα 2002). Περιλαμβάνει βιογραφία, χρονολόγιο, κατάλογο έργων, τα κείμενα του Α. Παπαδιαμάντη, αλλά και τους συμφραστικούς πίνακες κάθε λέξης ή συνδυασμού λέξεων (με δυνατότητα απόδοσης συμφραζομένων έως και επτά στίχων) ή και με στατιστικά στοιχεία για κάθε δημοσίευμα.⁵ Επίσης, το σιντί - ρομ Νικηφόρος Βρεττάκος (παραγωγή ΥΠ.Ε.Π.Θ. - Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκη Σπάρτης και Αρχείου Νικηφόρου Βρεττάκου) που παρουσιάζει το αρχείο του Ν. Βρεττάκου με έγγραφα, φωτογραφικά και ηχητικά τεκμήρια διένειμε δωρεάν με το τεύχος Ιανουαρίου 2002 το περιοδικό Διαβάζω.

Οι μεμονωμένοι ερευνητές – συλλέκτες πληροφοριών για τη λογοτεχνική πρώτη ύλη και δημιουργοί μελετών ή βιβλιογραφικών εργασιών – προχωρούν χωρίς τη βοήθεια ιδρυμάτων και χορηγών, στηριγμένοι στην παραδοσιακή και στην ηλεκτρονική μέθοδο εργασίας. Σ' αυτούς ανάμεσα ξεχωρίζει ο Νίκος Γουλανδρής, αφοσιωμένος φίλος του λογοτέχνη Δημήτρη Χατζή (1913-1981), μελετητής του έργου του, όπως και θεμάτων της ελληνικής λογοτεχνίας. Σχεδόν άγνωστη, ωστόσο, παραμένει η παρουσία του στην αρχική φάση συγκρότησης που διέρχεται η ηλεκτρονική βιβλιογραφία της ελληνικής λογοτεχνίας. Η άμεση επικοινωνία μαζί του, με τη φιλική μεσολάβηση του Σάββα Παύλου προ διετίας, οδήγησε στην ευγενική αποστολή («ιδίους πόνους και εξόδους») από τον Ν. Γουλανδρή των δυσέρετων ηλεκτρονικών παραγωγών του, οι οποίες διακινούνται εκτός εμπορίου. Οι δυσκολίες του συνδυασμού της φιλολογικής σκευής που φέρει ο γράφων με τη χρήση των λειτουργικών υπολογιστικών συστημάτων δεν μπορούν να εμποδίσουν μια πρώτη κατα-

γραφής του υλικού αυτού, με την ελπίδα μιας περισσότερο συστηματικής επεξεργασίας στο άμεσο μέλλον.

Ο Ν. Γουλανδρής έχει επεξεργαστεί ως τώρα τα παρακάτω «δισκετάκια» («σιντί» ή «σιντιδάκια», σύμφωνα πάντα με ορολογία του δημιουργού τους):

1. Βιβλιογραφικό μελέτημα (1930-1989) Δημήτρη Χατζή, «Γνώση», Αθήνα 1991. VMDX (1991) i. PDF.

2. Συμπληρώματα II (1936-1993), Ευρετήρια, («Γνώση», Αθήνα 1992) στο Βιβλιογραφικό μελέτημα (1930-1989) Δημήτρη Χατζή, «Γνώση», Αθήνα 1991. Αθήνα 1999. Δοκιμαστική μεταγραφή PDF.

3. Μικρό Νεοελληνικό Όργανο. Εκλογή κειμένων (1947-1975) του Δημήτρη Χατζή Για τον Νέο Ελληνισμό. Επιλογή κειμένων, μεταγραφή, σημειώσεις Νίκος Γουλανδρής. Αθήνα 1999. Δοκιμαστική μεταγραφή PDF.

4. «Στο εργαστήρι του καλλιτέχνη». Ομιλία του Δημήτρη Χατζή στο σύλλογο «Τέχνη», Θεσσαλονίκη, Τετάρτη 5 Νοεμβρίου 1975. «Αιχμές του λόγου». Το έργο του Δημήτρη Χατζή: συνομιλία του Δ.Χ. με τον Θανάση Νιάρχο. ΕΡΤ, Πρώτο πρόγραμμα [Παρασκευή] 27 Φεβρουαρίου 1981. Macintosh / ISO 9660 / Audio. 8 /1999.

5. Κατάλογος των λέξεων στα έργα του Δημήτρη Χατζή. Ενδιάμεση δοκιμαστική έκδοση. Μεταγραφή PDF. Macintosh/ISO 9660. 1999.

6. Πενήντα έξι τεκμήρια 1959 – 1966 από το αρχείο της Μέλπωσ Αξιώτη (7/ 2000).

7. Δ. Χατζή Το τέλος της μικρής μας πόλης. Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα». (2000).

8. Τριακόσια δέκα ψηφιακά αποκόμματα (1991-2000) για τον Δημήτρη Χατζή (Δεκέμβριος 2000).

9. Εξακόσια ενενήντα ένα ψηφιακά αποκόμματα (1960-2001) (Δεκέμβριος 2001).⁶

10. Κώστας Κουλουράκος Δημήτρης Χατζής « Για τον Διονύσιο Σολωμό». Δύο ομιλίες στον «Φιλοτεχνικό Όμιλο Τριπόλης». 1978. Φυλλάδιο και σιντί ήχου. Mardi 5 Févriér 2000.

Τα βήματα που σημειώνονται στην ηλεκτρονική επεξεργασία και την περί την ελληνική λογοτεχνία βιβλιογραφία επιτρέπουν την αισιοδοξία. Ωστόσο, δεν πρέπει να παραβλέπει ο όποιος ανασχολούμενος ότι και η απλή πρόσβαση στα ψηφιακά και διαδικτυακά δεδομένα επηρεάζεται από κοινωνικούς καθορισμούς.⁷ Μόνο ένας ευφάνταστος μπορεί να ισχυριστεί ότι η διαμόρφωση των κοινωνιών της πληροφορίας/πληροφόρησης συνοδεύεται από διαδικασίες που δίνουν τη δυνατότητα ν' αποκτηθούν τα πληροφοριακά προϊόντα χωρίς αποκλεισμούς από όλους τους ενδιαφερόμενους πολίτες. Αυτή η διαπίστωση ισχύει ακόμη και για το λογοτεχνικό φαινόμενο ή και τη συστηματική μελέτη του.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Σπ. Κακουριώτη, «Διαδίκτυο και λογοτεχνία. Επικίνδυνες σχέσεις;», εφ. *Η κυριακάτικη Αυγή* 24 Φεβρ. 2002, σ. 36.

2. Στη Μαρή Μπρατάκου και το ενδιαφέρον της οφείλουμε τις πληροφορίες για τα σιντί της ΛΥΡΑ.

3. Γ. Μπαμπινιώτη, «Σκέψεις για την γλώσσα του Μακρυγιάννη», *Διαβάζω* τχ. 101, 5 Σεπτ. 1984, 95-103.

4. Μ. Σαββίδη, «Στον ίδιο χώρο: Το αρχείο Κ. Π. Καβάφη σήμερα», *Η ποίηση του κράματος. Μοντερνισμός και διαπολιτισμικότητα στο έργο του Καβάφη*. Επιμ. Μ. Πιερός, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2000, σ. 333.

5. Βλ. τις επισημάνσεις των Σπ. Μοσχονά «Η ψηφιοποίηση της ελληνικής γραμματείας και οι εκδότες» και Θανάση Νάκα «Ηλεκτρονικός Παπαδιαμάντης», εφ. *Καθημερινή* 27 Ιαν. 2002· αναδημοσίευση στην εφ. *Χαραυγή* (Λευκωσίας), 3 Φεβρ. 2002.

6. Από την κυπριακή εκπαιδευτική και φιλολογική επικαιρότητα γνωστοποιήθηκαν από τον γρά-

φοντα στον Ν. Γουλανδρή 13 δημοσιεύματα με αναφορές στον Δ. Χατζή, τα οποία αυτός και συμπεριέλαβε ευγενικά στο σιντί. Επτά από αυτά εντάσσονται στην κριτική της λογοτεχνίας. Πέντε δημοσιεύτηκαν σε κυπριακά περιοδικά: *Σημείο* (5, 1998), *Νέα Εποχή* (2 και 3-4, 2000), *Μικροφιλολογικά* (7, Άνοιξη 2000). Πρόκειται για εργασίες των Μ. Πιερή (1991), Η. Hokwerda (1998), Μ. Λουκά (1999), Γ. Μύαρη (2000), Σ. Παύλου (2000), Α. Ζήρα (στην ανθολόγηση κειμένων του Σ. Μυλωνά *Ο Ελληνισμός στην Τρίτη χιλιετηρίδα*. Λευκωσία 2001) και των συντακτών σχολικής έκδοσης Στ. Παπαντωνίου και Ν. Ορφανίδη.

7. Γ. Κ. Μύαρης, «Για την αθλιότητα των μέσων «επικοινωνίας» και την υπέρβασή της», περ. *Ουτοπία* τχ. 23, Ιαν.-Φεβρ. 1997, 83-91.

Γιώργος Κ. Μύαρης

Λογοτεχνία, Μαγεία και Επιστημονική Φαντασία

Ένα πεζογράφημα μαγείας δεν μπορεί να εμπεριέχει την πλήρη δύναμη, θετική ή αρνητική (που να μπορεί π.χ. να αλλάζει εποχές, να ανασταίνει νεκρούς, να ξέρει το παρελθόν και το μέλλον, να μετακινεί πλανήτες και βουνά, να ξαναφέρει τη νιότη κ.λπ.).

Η ύπαρξη αυτής της δύναμης (π.χ. της θετικής) σημαίνει την πλήρη μεταϊστορική τελείωση που υποδεικνύει και το τέλος της λογοτεχνίας, η ύπαρξη αυτής της δύναμης (π.χ. της αρνητικής) σημαίνει την πλήρη παραίτηση/ θάνατο/ σκλαβιά που υποδεικνύει, επίσης, και το τέλος της λογοτεχνίας.

Ο Θεός και ο Αντι-θεός δεν μπορούν να είναι πρωταγωνιστές στη λογοτεχνία, εκτός με αυτοδέσμευση δυνατοτήτων.

Σε κάθε περίπτωση, γιατί μαγικές συνταγές δεν υπάρχουν και σημασία έχει πάντα το αποτέλεσμα, ανάλογα με την ιστορία, ο καλός πεζογράφος ξέρει το σωστό σημείο μεταξύ πραγματικού και μαγικού, ποιες και πόσες υπερφυσικές δυνάμεις αντέχει η ιστορία του για να μη τσακίσει.

Αυτό, φαίνεται, δεν μπορούν να το κατανοήσουν μερικοί συγγραφείς επιστημονικής φαντασίας οι οποίοι εισάγουν όγκους μαγείας στο έργο τους με τη μορφή των μελλοντικών τεχνολογικών ανακαλύψεων και επιτευγμάτων.

Η σύγχρονη επιστημονική φαντασία λειτουργεί όπως η πορνογραφία, δηλαδή εισάγει όλο και πιο θεαματικές και περίπλοκες ανακαλύψεις και τοποθετεί τη δράση ακόμη πιο βαθιά στο μέλλον για να (ξανα)κερδίσει την έκπληξη και το θαυμασμό του αναγνώστη που έχει εξοικειωθεί, σε άλλα βιβλία επιστημονικής φαντασίας, με ορισμένες προβλεπόμενες ανακαλύψεις, εφευρέσεις και εξελίξεις. Όπως η πορνογραφία που γίνεται πιο σκληρή μετά την εξοικείωση του αναγνώστη με τη μαλακή πορνογραφία. Γι' αυτό διαβάζουμε με πλήξη τελευταία, συνεχώς, σε πεζογραφήματα επιστημονικής φαντασίας για εφευρέσεις και ανακαλύψεις ύστερα από πεντακόσια, χίλια ή πέντε χιλιάδες χρόνια, διαβάζουμε με βαριεστημάρα λεπτομερείς περιγραφές για τον τρόπο ζωής, τις στάσεις και συμπεριφορά των ανθρώπων του απωτάτου μέλλοντος, τη στιγμή που χρειάζεται γι' αυτές τις ιστορίες αφαιρετική ματιά, επιμονή στα θεμελιώδη σημεία, επίκληση των πρωσωκρατικών.

Σάββας Παύλου